Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 12 (1986)

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)

Από τις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου Κροκεών (1286)

Νικόλαος Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.952](https://doi.org/10.12681/dchae.952)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ Ν. Β. (1986). Από τις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου Κροκεών (1286). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 12, 203-238. <https://doi.org/10.12681/dchae.952>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Από τις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου Κροκεών
(1286)

Νικόλαος ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 12 (1984), Περίοδος Δ'. Στην εκατονταετηρίδα
της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)•
Σελ. 203-238

ΑΘΗΝΑ 1986

ΑΠΟ ΤΙΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΡΟΚΕΩΝ (1286)

‘Ο ναός

Στή Λακεδαίμονα, μέσα στην κωμόπολη Κροκεές, όπως ονομάστηκαν πάλι τὰ Λεβέτσουα, σώζεται μονόκλιτος σταυρεπίστεγος ναῖσκος τιμώμενος στο ὄνομα τοῦ Ἀγίου Δημητρίου (Εἰκ. 1-2). Ἐξωτερικά ἔχει διαστάσεις, ἐκτός τῆς ἀψίδας, 7,37×4,79 μ. Τήν κάτοψη καί τήν κατά μήκος τομή τοῦ κτιρίου δίνουν οἱ Εἰκ. 3-4¹. Ἀπό τήν κάτοψη φαίνεται πώς ὁ ναός ἀνήκει στόν ἀπλούστερο τύπο τῶν σταυρεπίστεγων ναῶν τῆς Ἑλλάδας², στήν κατηγορία Α1, σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου³. Ἡ κάτοψη

Εἰκ. 1-2. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν πρὶν καί μετά τίς ἐργασίες συντηρήσεως.

1. Οἱ μετρήσεις ἔγιναν ἀπό τό γράφοντα. Τά σχέδια ἀνήκουν στή Διεύθυνση Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ. Εὐχαριστῶ γιά τήν παραχώρηση.

2. Στή Λακεδαίμονα σώζονται καί ἄλλοι σταυρεπίστεγοι ναοί. Ὁ Ἀ. Ὁρλάνδος, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοί τῆς Ἑλλάδος, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 45, ἀναφέρει ἔξι. Μεταξύ αὐτῶν, προφανῶς ἐκ παραδρομῆς, καταλέγει καί τή Ζωοδόχο Πηγὴ στό Γεράκι (σ. 45) ἀντὶ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς στό ἴδιο χωριό. Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ εἶναι ἐκκλησία μονοκάμαρη. Τῇ στέγῃ τῆς ἐπισκεύασα τό 1953, ὡς ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Μυστρᾶ. Ὅμως ἐκτός αὐτῶν, κατὰ τίς περιοδεῖες μου στήν ἐπαρχία Λακεδαίμονος, σημείωσα καί ἄλλες ὅμοιου τύπου ἐκκλησίες: ἔξω ἀπό τίς Κροκεές τήν Κοίμηση, πλάι στόν ἀμαξιτὸ δρόμο μεταξὺ Σερεμέτι Χάνι καί Σκάλας, στή θέση Μανρουλό μέσα στο κτήμα Θεοδοσάκου τόν ἐρειπωμένο ναὸ Ἀη-Γιαννάκη, στή θέση Λαίνα ἀνάμεσα στά χωριά Ἀγίους Ἀναργύρους (Ζούπαινα) καί Γχορτσά τοὺς Ταξιάρχες, κοντά στή Σκάλα τόν Ἅγιο Νικόλαο (βλ. πῶς κάτω ὑποσημ. 11), στίς Ἀμύκλες (Σκλαβοχώρι) τόν Προφήτη Ἡλία, κοντά στο Καστρί τόν Ἅγιο Δημήτριο, στήν Ἀγόριαν τόν Ἅγιο Νικόλαο.

3. Ὁρλάνδος, ὅ.π., σ. 42-46.

Είχ. 3-4. "Αγιος Δημήτριος Κροκεών. Κάτοψη και τομή κατά μήκος.

Εἰκ. 5. "Αγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Τό νότιο τύμπανο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας.

δέν προδίδει τήν ὕπαρξη ἐγκάρσιας καμάρας. Οἱ μακροί τοῖχοι συνεχίζονται ἰσοπάχοι καί ἀδιάσπαστοι σέ ὅλο τους τό μήκος. "Όταν μελέτησα τό 1960 τό μνημεῖο, οἱ τοῖχοι του εἶχαν μεγάλες ρωγμές καί σκεπάζονταν ἐξωτερικά μέ ἀσβεστοκονίαμα. Ἐφοῦ μετατέθηκα ἀπό τό Μυστρά, ἐγιναν ἐργασίες στερεώσεως καί ἀποκαταστάσεως τῆς ἐκκλησίας, ἀρκετά δύσκολες, μέ τήν ἐποπτεία τῆς τότε ἐπιμελήτριας Ροδονίκης Ἐτζέογλου⁴ (Εἰκ. 2). Οἱ τοῖχοι ἔχουν χτιστεῖ κατά τό πλεῖστον μέ ἀργούς λίθους καί λίγα θήσσαλα. Στό βόρειο καί στό νότιο τοῖχο τή βάση τῶν τυμπάνων τῆς ὀριζόντιας κεραίας ἐξαίρει ὀδοντωτή ταινία (Εἰκ. 5-6). Τά τύμπανα κοντά στή βάση τους ἔχουν καί ἄλλο κεραμοπλαστικό κόσμημα: ταινία ἀπό ρόμβους, σχηματισμένη μέ πλίνθους μεταξύ μονῶν πλίνθινων γραμμῶν. Ἡ βόρεια ταινία (Εἰκ. 6) διακόπτεται ἀπό δύο βαθιά πιάτα ἐντοιχισμένα μέσα σέ πλίνθινα πλαίσια· ἔχουν κίτρινο γάνωμα καί γραπτά κοσμήματα. Τό δυτικό φέρει καί παράσταση, δυσδιάκριτη ἀπό κάτω. Ἡ νότια ταινία κατά τό δυτικό της ἄκρο ἀπολήγει σέ δύο ἀνάστροφα ταῦ μέ βραχύτερη τήν κατακόρυφη κεραία. Χωρίζονται ἀπό πλίνθο σχεδόν κατακόρυφη (Εἰκ. 5). Ὅμοια ταινία ἀπό ρόμβους περιτρέχει τήν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἀπό τή μιὰ καί τήν ἄλλη μεριά τῆς

4. Βλ. γιά τή στερέωση τοῦ μνημείου ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 244-245 καί γιά τή συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν του ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 420.

Εἰκ. 6. "Άγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Τό δόρειο τύμπανο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας.

βάσεως τοῦ παραθύρου τῆς (Εἰκ. 7) καί ἄλλη ἔχει ἀποκατασταθεῖ, μέ βάση φαίνεται σωζόμενα ἴχνη, κατά τίς ἐργασίες συντηρήσεως τοῦ ναοῦ⁵, διαγράφουσα ὀρθογώνιο γύρω στό πλίνθινο ἀνακουφιστικό τόξο τῆς δυτικῆς θύρας (Εἰκ. 8).

Ταινία ἀπό πλίνθους πού διαγράφουν ρόμβους σέ ἐπάλληλες σειρές, πλίνθινος δικτυωτός διάκοσμος, εἶναι γνώριμος στή βυζαντινὴ Λακωνία⁶. Μεγάλη διάδοση ἀποκτᾷ γύρω στό τέλος τοῦ 13ου καί κατά τό 14ο αἰ. καί μέ

5. Τήν παραμόρφωση πού εἶχε ὑποστεί ἀπό τή φθορά τοῦ χρόνου τό ἀνακουφιστικό τόξο μπορεῖ νά διαπιστώσει κανεῖς στήν Εἰκ. 1. Τό κέντρο του εἶχε μετατοπιστεῖ ἀρκετά δεξιότερα τοῦ σημείου προβολῆς τοῦ μέσου τοῦ πλάτους τῆς θύρας. Ἴσως γι' αὐτό εἶχε σπάσει τό μαρμαρίνο εὐθύγραμμο ἀνώφλιο πού διακοσμεῖται μέ κυμάτια.

6. Ἀπαντᾷ καί στούς Ἁγίους Θεοδώρους Τρύπης (τέλος 13ου αἰ.). Βλ. Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, ΕΕΒΣ ΚΕ' (1955), σ. 42 καί εἰκ. 3. Τό διάκοσμο συναντᾷ κανεῖς καί στή Μάνη. Βλ. Χαρ. Κωνσταντινίδη, Συμβολή στή μελέτη τῶν βυζαντινῶν «τοξωτῶν» κωδωνοστασίων, Λακωνικά Σπουδαί ΣΤ' (1982), σ. 64, σχέδ. 1 κτλ. Τό κόσμημα θρίσκω καί στήν πρόσοψη τοῦ ἀδημοσίετου μονοκάμαρου ναῖσκου τῶν Ταξιαρχῶν στήν περιφέρεια τοῦ χωριοῦ Ἀγριακόνα Μαντινείας, κοντά στό Σκορταινό. Τό ἐκκλησάκι εἶναι κατάγραφο καί οἱ τοιχογραφίες του, καλῆς ποιότητος, θυμίζουν πολύ τό γραπτό διάκοσμο τῆς Βρεστενίτισσας Λακεδαίμονος, πού χρονολόγησα γύρω στό 1400 (Ν. Β. Δρανδάκης, Παναγία ἡ Βρεστενίτισσα, Λακωνικά Σπουδαί Δ' (1979), Πρακτικά Α', σ. 160-184).

Είκ. 7. "Αγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τῆ νοτιοανατολικῆ γωνία.

Είκ. 8. "Αγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Τό ἀνακουφιστικό τόξο τῆς δυτικῆς θύρας μετὰ τίς ἐργασίες ἀποκαταστάσεως.

τὴν ἀπλούστερη μορφή του, ἀπὸ μιά μόνο σειρὰ ρόμβων. Τὸν συναντᾷ κανεῖς στοὺς ναοὺς τῆς Κοιμήσεως κοντὰ στὴν Ἁγία Μαρίνα (Τσέρια) Μελιτίνης⁷, στοὺς ναοὺς τοῦ Γερακιοῦ "Αγιος Ἀθανάσιος, "Αγιος Σώζων,

7. Τὸν τρουλαῖο ναὸ στὸ σχετικὰ σπάνιο τύπο τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ νόμισα ἄλλοτε ἔργο τοῦ 6' μισοῦ τοῦ 13ου αἰ., Δρανδάκης, ὁ.π., ὑποσημ. σ. 43. Τῇ στερέωσιν τοῦ ἐτοιμόρροπου μνημείου εἶχα ζητήσει πολλὰς φορὰς ὡς ἐπιμελητὴς Μυστρά. Τίς αἰτήσεις μου ὁμως παραθεωροῦσαν στὸ Ὑπουργεῖο. Σύντομες πληροφορίες γιὰ τὴν ἐκκλησίαν ὁ ἴδιος, Εἰκονογραφία τοῦ δασίου Νίκωνος, Πελοποννησιακά Ε' (1962), ὑποσημ. σ. 314. Τὸ κόσμημα ἀπὸ πλίνθινους ρόμβους ἀπαντᾷ στὴν πρόσοψη, πάνω ἀπὸ τὴ θύρα, ὡς βραχεῖα ταινία, καὶ ὑψηλότερα σὲ σχῆμα σταυροῦ.

“Άγιοι Θεόδωροι καὶ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος⁸, τοῦ Ὁσίου Νίκωνος στό Ξηροκάμπι⁹, τῆς Κοιμήσεως κοντά στίς Κροκεές¹⁰, τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἔξω ἀπό τή Σκάλα¹¹, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στή Βοσινιάνικα Μελιτίνης¹², τῆς Ἁγίας Σοφίας Μυστρᾶ κ.ά. Σέ ἄλλα μνημεῖα, ἡ ταινία εἶναι βραχύτερη καί σέ ἄλλα μακρύτερη. Ἀπό τοὺς δύο σταυρεπίστεγους ναοὺς τῶν Κροκεῶν, πού διακοσμεῖ στήν ἴδια περίπου θέση, θεωρῶ ἀρχαιότερο τόν Ἅγιο Δημήτριο. Ἀπό ποιά ὁμως περιοχὴ τῆς Λακωνίας ἢ ἀπὸ ποῦ ἀλλοῦ πήραν οἱ οἰκοδόμοι του τό κόσμημα δέν εἶναι εὐκολο νά καθοριστεῖ μέ ἀκριβεία, τουλάχιστον πρὸς τό παρόν.

Στόν Ἅγιο Δημήτριο τά τύμπανα τῆς νότιας καί τῆς δόρειας κεραίας τοῦ σταυροῦ διατρυποῦν δίλοβα παράθυρα¹³. Τά τοξῦλλα τοῦ νότιου παραθύρου ἀποτελοῦνται ἀπὸ πλίνθους καί τοῦ δόρειου ἀπὸ πωρόλιθους. Τοὺς λοδούς πλαισιώνει ἐντοιχισμένο ἀπὸ ἓνα βαθύ πιάτο μέ λευκὸ γάνωμα καί γραμμικά στολίδια. Πάνω ἀπὸ τοὺς λοδούς τοῦ δόρειου παραθύρου κατὰ τὴ μέση τους εἶναι ἐντοιχισμένοι σκύφος ἢ βάση πῆλινου σκεύους μέ λαμπρὸ πράσινο γάνωμα. Τό δίλοβο παράθυρο τῆς μεγάλης ἡμικυκλικῆς ἀψίδας (Εἰκ. 7) εἶναι χτισμένο ὥς τὴν ποδιά μέ πλίνθους καί περιβάλλεται ἀπὸ

8. Ν. Μουτσόπουλος - Γ. Δημητροκάλλης, Γεράκι, οἱ ἐκκλησίαι τοῦ οἰκισμοῦ, Θεσσαλονίκη 1981, ἀντίστοιχα εἰκόνες 215, 221, 266, 278, 289, 110, 113, 116, 118, 1, 2, 4, 6, 8, 9.

9. Καί τοῦ Ὁσίου Νίκωνος τό νότιο τοῖχο διακοσμεῖ ἡ ταινία ἀπὸ ρόμβους, μᾶλλον κακότεχνη, διακοπτόμενη ἐπίσης ἀπὸ ὀρθογώνια πλαίσια. Συντομωτάτη περιγραφή τοῦ μνημεῖου βλ. Δρανδάκης, Εἰκονογραφία τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, ὁ.π., σ. 311, ὑπόσημ. 1.

10. Ὁ ἴδιος, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Λέου εἰς τὸ Μπρίκι τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΣΤ' (1972), σ. 157, ὑπόσημ. 47 καί πίν. 47α. Κάτω ἀπὸ τὴ βάση τοῦ τυμπάνου τῆς δόρειας κεραίας τὴν ταινία ἀπὸ ρόμβους διακόπτουν πάλι ὀρθογώνια πλαίσια. Τό τύμπανο τῆς ἄλλης κεραίας διακομοῦν δύο ταινίες ἀπὸ ρόμβους, ἡ μία κοντά στήν κορυφή τοῦ τοίχου, πού ἔχει σχῆμα ἀετώματος, καί ἡ ἄλλη ἀρκετὰ πιὸ κάτω, πολὺ μακρύτερη. Τὴ δεύτερη δέ διακόπτουν ὀρθογώνια.

11. Στὴν τοποθεσία Σουρούκλα. Τό ἐρεῖπιο εἶχα ἐπισκεφθεῖ τό Μάρτη τοῦ 1962. Ἐχει χτιστεῖ μέ ἀργούς λίθους καί κομμάτια τούβλων. Οἱ διαστάσεις του μέ τὴν ἀψίδα εἶναι 6,20×2,50 μ. Ἐξωτερικὰ στὴ δόρεια πλευρὰ δύο πλίνθινες ζωφόροι. Ἡ μία ἀπὸ δικτυωτὸ πλέγμα καί ἡ ἄλλη ἀπὸ παράλληλες ζίγκ ζάγκ. Καί ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα μέ τὴ μονόλοθη φωτιστικὴ θυρίδα ἔχει ἐξωτερικὰ πλίνθινο δικτυωτὸ κόσμημα. Στὸ τεταρτοσφαίριο λείψανα Πλατύτερας σέ προτομή. Διακρίνονταν καί ἄλλα ἔχνη γραπτοῦ διακόσμου.

12. Εἰδήσεις γιὰ τό ναὸ βλ. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Λέου, ὁ.π., σ. 158, ὑπόσημ. 48 καί πίν. 47β. Ἡ ταινία, κοντὴ στὴ νότια πλευρὰ (ὁ.π., πίν. 47β) –κατακόρυφες ἀπολήξεις κεραμοπλαστικοῦ κοσμήματος ἄλλης μορφῆς– ἀπαντᾷ μακρύτερη στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, καί μάλιστα σέ δύο ζῶνες ἀπὸ τὴ μία καί τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ δίλοβου παραθύρου τῆς μέσης ἀψίδας κοντά στοὺς λοδούς καί στήν ποδιά του. Τοὺς ρόμβους δέ διασποῦν ἐδῶ ὀρθογώνια. Τὴ μεσαία ἀψίδα διατρέχει καί δικτυωτὸς πλίνθινος διάκοσμος. Γιὰ τό ναὸ (14ος αἰ.) βλ. καί P. L. Vocotopoulos, The Concealed Course Technique: Further Examples and a few Remarks, JÖB 28 (1979), σ. 257.

13. Τά παράθυρα εἶχαν τοιχιστεῖ σέ μεταγενέστερους χρόνους κι ἀνοίχτηκαν πρόσφατα.

μονή, πλίνθινη ταινία. Τό επίθημα τοῦ πώρινου ἀμφικιονίσκου φέρει ἀπλό, πλατύ, χαραχτό σταυρό. Ταινία ἀπό μονές πλίνθους χρησιμεύει ὡς γείσο κάτω ἀπὸ τὴ στέγη τῆς ἀψίδας κι ἄλλη ὀριζόντια διακοσμει πιό κάτω τὸν τοῖχο.

Ἡ μοναδική θύρα τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται στὴ μέση τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος κορυφώνεται σὲ μικρὸ μονόλοβο κωδωνοστάσιο, χτισμένο μεταγενέστερα πάνω στὴ στέγη. Ἡ μεγάλη χτιστὴ Ἀγία Τράπεζα γεμίζει ἐσωτερικά τὸ κάτω τμήμα τοῦ χώρου τῆς ἀψίδας. Χτιστό εἶναι καὶ τὸ τέμπλο¹⁴, τὸ ὁποῖο μάλιστα σὲ πρόσφατα χρόνια ὑψώθηκε ὡς τὴ θολωτὴ στέγη γιὰ νὰ χρησιμεύσει χωρὶς ἄλλο ὡς στήριγμά της. Ἡ πρὸς τὰ πάνω ἐπέκτασή του¹⁵ θὰ ἐγινε ἀφοῦ ἡ ἡμικυλινδρική ὀροφὴ ράγισε ἐπικίνδυνα¹⁶. Ὡς πρόθεση χρησιμεύει ψηλὸ θρανίο χτισμένο μεταξύ τοῦ τέμπλου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἐφαπτόμενο στοῦ δόρειο.

Ὁ Ἅγιος Δημήτριος ἦταν ἄλλοτε κατάγραφος. Σήμερα λίγες μόνο τοιχογραφίες, ἀναγόμενες σὲ δύο ἐποχές, σώζονται καλὰ. Ἀλλες ἔχουν καταστραφεῖ σὲ πολλὰ σημεῖα κι ἄλλες εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς τί εἰκονίζουν. Λόγος θὰ γίνει κυρίως γιὰ τίς παλαιότερες, καὶ μάλιστα γιὰ ὅσες εἶναι εὐδιάκριτες.

Τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ

ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΟ ΣΤΡΩΜΑ

Πότε χτίστηκε καὶ τοιχογραφήθηκε ὁ ναὸς μαρτυρεῖ πεντάστιχη, κτιτορι-

14. Γιά χτιστὰ τέμπλα πού εἶχαν ἐξαρχῆς μορφὴ διαχωριστικοῦ τοίχου βλ. L. Bréhier, *Anciennes clôtures de chœur antérieures aux iconostases dans les monastères de l'Athos*, *Atti del V Congresso Internazionale di Studi Bizantini*, II, Roma 1940, σ. 48-56. Ὁ Bréhier στὴ σ. 53 παρατηρεῖ πὼς “dès la fin du Xe au la début du XIe siècle apparaît un autre type de clôture qui constitue un véritable mur de séparation entre l'abside et la nef et annonce le templon”.

15. Ὁμοία ὕψωση τοῦ τέμπλου παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς Λακεδαιμόνος, ὅπως εἶναι ἡ Κοίμησις τῆς Παναγίας ἔξω ἀπὸ τίς Κροκεές καὶ ὁ Προφήτης Ἡλίας κοντὰ στοῦ Γεωργίτσι. Σύντομες πληροφορίες γιὰ τὴν πρώτη ἐκκλησία βλ. Δρανδάκης, Ὁ ναὸς τοῦ Ἀι-Λέου, ὁ.π., σ. 157, ὑποσημ. 47 καὶ γιὰ τὴ δεύτερη ὁ ἴδιος, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ΑΕ 1967, σ. 144-146. Στὴ μελέτη αὐτὴ (σ. 145) ἔχει σημειωθεῖ ἀπὸ παραδρομὴ πὼς ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Προφήτη Ἡλία ἔχει γραφεῖ στοῦ τύμπανο τοῦ δυτικοῦ τυφλοῦ τόξου ἀντὶ τοῦ σωστοῦ: στοῦ ἐσωρράχιο τοῦ δυτικοῦ τυφλοῦ τόξου. Χτιστό ἔως τὴν ὀροφὴ εἶναι τὸ τέμπλο σὲ μεταγενέστερα μνημεῖα τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, στοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης Καστάνιας καὶ στοῦ μονόχωρο μέ διόρτυτη καλαμωτὴ στέγη ναὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τῆς Μιχαλοῦς τῆς Ξανθοῦλαινας στὴν Πλάτσα. Βλ. ΠΑΕ 1981, Β', σ. 529 καὶ 562.

16. Γιά τὴ στερέωση τοῦ μνημείου χτίστηκαν πρόσφατα στοῦ δόρειο τοῖχο ἐξωτερικά τέσσερις κατακόρυφες ἀντηρίδες. Ἀντίθετα καθαιρέθηκε τὸ θρανίο πού εἶχαν χτίσει παλαιότερα χαμηλά, κατὰ μήκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ νότιου τοίχου (Εἰκ. 1, 2).

κή, γραπτή ἐπιγραφή, διαστ. 0,99×0,325 μ., ἀπό λευκά γράμματα σέ βαθυκύανο βάθος¹⁷, σωζόμενα μέσα στό ναό, πάνω ἀπό τή θύρα:

+ Ἑκοδομηθι κ(αι) ἡστορήνθη ὁ πάνσεπτος κ(αι) θῆος ναος τοῦ αγίου κ(αι) πανενδοξου κ(αι) θαμ[α]τουρ/γου Διμητρήου δηα σηνεργῆας κ(αι) εξόδου κ(αι) πόθου πολού:- Γερασίμου μοναχου του [-- κ(αι) τῶν] / ανταδέλφον αυτοῦ κηροῦ Κοσμα κ(αι) Νικολάου κ(αι) Δημητρήου κε[--] / τοῦ Μαγαφα¹⁸ κ(αι) Ἰω(άννου) τοῦ Κούρολη ἀμα σημδῆο κ(αι) τον τεκνον α[υτου;] ετελ[ειόθ]ι δε / μνην Μαῖω εις τὰς δεκα εν ἔτει,ςψιιδ' ινδ(ικτιῶνος) ιδ'.

Τό ἔτος 6794 ἀπό κτίσεως κόσμου ἰσοδυναμεῖ μέ τό 1286 μ.Χ., ὅταν ἡ ἰνδικτιῶνα ἦταν πραγματικά 14η.

1. Ἀπό τήν εἰκονογραφική διάταξη

Στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας προτομή τῆς Βλαχερνίτισσας καί κάτω ἀπό τό παράθυρο, πού ὁ κιονίσκος καί τό ἐπίθημά του φέρουν ἀδιάσπαστο γραπτό κόσμημα, ὁ Μελισμός μέ δυό ἀγγέλους καί τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, τό Νικόλαο (ἀπό τ' ἀριστερά πρῶτο), τό Χρυσόστομο, τό Βασίλειο καί τό Γρηγόριο τό Θεολόγο. Στούς ἄλλους τοίχους τοῦ ἱεροῦ καί τοῦ τέμπλου χαμηλά μετωπικοί ὁλόσωμοι ἱεράρχες, μεταξύ τῶν ὁποίων ὁ Πολύκαρπος καί ὁ Βλάσιος καί ἅγιοι διάκονοι, ὅπως ὁ Εὐῖπλος.

Πάνω ἀπό τήν πύλη τοῦ ἱεροῦ ὑπολείμματα τοῦ Ἁγίου Μανδηλίου¹⁹ καί στήν ἀντίστοιχη θέση τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τέμπλου τό Ἅγιο Κεράμιο. Στό μέτωπο τῆς ἀψίδας στηθάρια ἁγίων. Σῶζεται στό νότιο ἄκρο ὁ ἅγιος Παντελεῆμων. Στίς στενές πλευρές τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ὁ Εὐαγγελισμός, ἀριστερά ὁ ἀγγελος καί δεξιὰ ἡ Παναγία.

Στήν καμάρα τοῦ ἱεροῦ ἡ Ἀνάληψη, ἐξίτηλη κατά τό μεγαλύτερο μέρος. Στήν ἐγκάρσια καμάρα οἱ τοιχογραφίες ἔχουν πολύ καταστραφεῖ. Στά ἄκρα τῆς, αἴφνης, ΒΑ. καί ΝΑ., εὐαγγελιστές, τούς ὁποίους χωρίζει ἀπό τά

17. Βλ. γι' αὐτή Δρανδάκης, Χριστιανικά ἐπιγραφαί Λακωνικῆς, δ.π., σ. 137-138. Βλ. ἀκόμα Anne Philippidis-Braat, *Inscriptions du IXe au XVe siècle, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance*, Travaux et Mémoires 9 (1985), σ. 318-319. Η κ. Philippides-Braat στό τέλος τοῦ τρίτου στίχου, μετά τή λέξη *Δημητρήου* κ.έ., διαβάζει: *Ν[ι]κόλαου κερ[ος]*. Στήν ἐπιγραφή παρέλειψα τούς λανθασμένα τοποθετημένους τόνους.

18. Γιά τό ἐπίθετο, τή σημασία του καί γιά ἄλλους μέ τό ἴδιο ἐπώνυμο βλ. Δρανδάκης, δ.π., σ. 138.

19. Τό Ἅγιο Μανδῆλιο εἰκονίζεται συνήθως στό μέτωπο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου πάνω ἀπό τήν ἀψίδα. Στήν Ἐπισκοπή Μάνης τό συναντοῦμε μέ τό Ἅγιο Κεράμιο ἀντίστοιχα στή δυτική πλευρά τῶν πεσοῶν πού χωρίζουν τό ἱερό ἀπό τήν πρόθεση καί τό διακονικό (Ν. Β. Δρανδάκης, *Βυζαντινά τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης*, ἐν Ἀθήναις 1964, εἰκ. 5, σ. 85 καί πίν. 54), στόν Ἅγιο Σῶζοντα τοῦ Γερακιοῦ (Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, δ.π., εἰκ. 292 καί 339) πάνω ἀπό τό παράθυρο τῆς ἀψίδας. Ἀπό τό Μανδῆλιο τῶν Κροκεῶν σώζεται δεξιό τμήμα του καί ἄκρη διακοσμημένη μέ λουῖρες καί ψευδοκουφικά.

εικονιζόμενα πιό πάνω διακοσμητική ταινία μέ τό γνωστό θέμα τῶν σταυρῶν καί ἡμισταύρων, θλώμενη σέ ἀμβλεία γωνία. Πάνω ἀπό τήν ταινία δυό ἤ τρεῖς σκηνές ἀπό τό συναξάρι, ὅπως φαίνεται, τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Στήν πρώτη ἀπό τό βορρᾶ σκηνή τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τῆς καμάρας διακρίνονται ἀντικριστά τά κεφάλια δύο ἁγίων· ὁ ἕνας κρατεῖ λόγχη. Στόν πρώτο στίχο τῆς ἐπιγραφῆς, ἴσως ἦταν τριστιχη, διαβάζεται ἡ λέξη *Νέστορα*. Εἶναι λοιπόν πολύ πιθανό πῶς εἰκονιζόταν ἀπό τόν κύκλο τῆς ζωῆς τοῦ μεγαλομάρτυρα «ὁ Ἅγιος εὐλογῶν τόν Νέστορα»²⁰. Στό ἴδιο σκέλος τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου, πιό ψηλά σέ ὅλο του τό πλάτος δυό σκηνές: πρὸς τό βορρᾶ ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ καί πλάι της ἡ Ὑπαπαντή. Κατά μήκος τοῦ κλειδιοῦ τῆς καμάρας πλατιά διακοσμητική ταινία ἀπό σειρὰ ἐναλλασσόμενων κύκλων καί ρόμβων πού ἐγκλείουν φυτικό θέμα²¹.

Στήν κάτω ζώνη τοῦ δυτικοῦ σκέλους εἶναι δύσκολο νά ξεκαθαριστεῖ πόσες σκηνές ὑπῆρχαν καί τί εἰκονιζόταν σέ κάθε σκηνή. Στήν ἐπάνω ζώνη πάλι δυό συνθέσεις, στά νότια ἡ Μεταμόρφωση²² καί δεξιὰ τά Εἰσόδια. Στό νότιο τύμπανο πάνω ἡ Ὑεγερση τοῦ Λαζάρου μέ τίς ὅμοια γονατισμένες ἀδελφές του καί κάτω ἡ μεγάλη μνημειακή σύνθεση τῆς Βαϊοφόρου. Στό ὅρειο τύμπανο πάνω ὁ Λίθος καί κάτω ἡ Κοίμησις, ἀντίστοιχη κατά τίς διαστάσεις πρὸς τή Βαϊοφόρο.

Στό νότιο σκέλος τῆς δυτικῆς καμάρας, κοντά στό κλειδί ὁ Μυστικός Δεῖπνος καί κάτω ἀπό αὐτόν ἡ Προδοσία. Ἀπέναντι στό Μυστικό Δεῖπνο ἡ Κάθοδος στόν Ἄδη καί κάτω ἡ Ἀποκαθήλωσις. Στό δυτικό τύμπανο ἡ Σταύρωση καί χαμηλότερα, νότια τῆς θύρας, ὁ Ἐλκόμενος.

Στό ὅρειο τοῖχο, χαμηλά, τρεῖς ἔφιπποι στρατιωτικοί ἅγιοι, ἀπό τ' ἀνατολικά ὁ Δημήτριος, ὁ Γεώργιος καί ὁ Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης καί στό νότιο, ἀντίστοιχα, ὁλόσωμοι ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ὁ ἅγιος Νικόλαος, ὁ Ἄρχων (Μιχαήλ;), ὁ προφήτης Ἡλίας, ἡ ἁγία Μαρίνα, ἡ ἁγία Κυριακή καί ἀκραιοῦς ὁ ἅγιος Εὐστάθιος. Βορινὰ τῆς θύρας οἱ ἅγιες Παρασκευή καί Βαρβάρα.

Στήν ἴδια θέση, ὅπως στίς Κροκεές, παριστάνεται τό Ἅγιον Κεραμίδιν κατά τίς σημειώσεις μου καί στούς Ταξιάρχες τῆς γειτονικῆς Λαήνας.

Οἱ εὐαγγελιστές στό ναό κατέχουν τή θέση τῆ συνηθισμένη στίς σταυρεπί-

20. Βλ. Ἄ. Ξυγγόπουλος, Ὁ εἰκονογραφικός κύκλος τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 37-38. Ἡ σκηνή ἀπαντᾷ τά ἴδια περίπου χρόνια καί στόν Ἅγιο Δημήτριο τοῦ Μυστρᾶ, G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 70₁. Ὁ Millet (ὁ.π., σ. 12) τιτλοφορεῖ τή σκηνή: *Nestor visite Démétrius*.

21. Παρόμοιο κόσμημα (ἀδημοσίευτο) συναντᾷ κανεῖς στό Παλιομονάστηρο Βρονταμᾶ τῆς Λακεδαιμόνου.

22. Ἡ δόξα εἶναι κυκλική, κόκκινη στό ἐσωτερικό, ρόδινη πρὸς τά ἔξω. Καλύτερα διακρίνεται κάτω ἀριστερά τό πρόσωπο τοῦ ἴσως γονατισμένου Πέτρου.

Εἰκ. 9. Ἁγῖος Δημήτριος Κροκεῶν.
Διάταξη τῶν τοιχογραφιῶν.

1. Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα
2. Μελισμός μέ δύο ἀγγέλους
3. Ἅγιος Νικόλαος
4. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος
5. Ἅγιος Βασίλειος
6. Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος
7. Στηθάριο Ἅγιου Παντελεήμονος
8. Ἄγγελος Εὐαγγελισμοῦ
9. Παναγία Εὐαγγελισμοῦ
10. Ἅγιος Βλάσιος
11. Ἅγιος διάκονος
12. Ἅγιος διάκονος Εὐέλπος
13. Ἅγιος Πολύκαρπος
14. Ἅγιον Κεραμίδιν
15. Ὑπολείμματα παραστάσεως
- 15α. δύο ἱεραρχῶν
16. Ὑπολείμματα παραστάσεως ἁγίου Μανδηλίου
17. Ἀνάληψη
18. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος
19. Ἅγιος Νικόλαος
20. Ἀρχὼν Μιχαήλ (;)
21. Προφήτης Ἠλίας
22. Ἁγία Μαρίνα
23. Ἁγία Κυριακή
24. Ἅγιος Εὐστάθιος
25. Ἐλκόμενος
26. Ἁγία Παρασκευή

27. Ἁγία Βαρβάρα
28. Ἅγιος Θεόδωρος
29. Ἅγιος Γεώργιος
30. Ἅγιος Δημήτριος
31. Εὐαγγελιστής
32. Γέννηση τοῦ Χριστοῦ
33. Ὑπαπαντή
34. Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου
35. Μεταμόρφωση
36. Βαϊοφόρος
37. Ἐγερση τοῦ Λαζάρου
38. Λίθος
39. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου
40. Μυστικός Δεῖπνος
41. Προδοσία
42. Κάθοδος στὸν Ἄδη
43. Ἀποκαθήλωση
44. Σταύρωση
45. Ἐπιγραφή

Παραστάσεις στό μεταγενέστερο κτιστό τέμπλο

- I. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος
- II. Βρεφοκρατοῦσα
- III. Ἐνθρονος Χριστός
- IV. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος
- V. Ἅγιος Νικόλαος
- VI. Ἅγιος Παντελεήμων
- VII. Ἅγιος Δημήτριος

στεγες ἐκκλησίε²³. Ἀπὸ τίς σκηνές τοῦ δωδεκαόρτου δὲν ἀναφέρθηκαν ἡ Βάπτισις καὶ ἡ Πεντηκοστή. Δὲν ξέρω ὅμως ἂν εἰκονίζονταν ἀνάμεσα στίς παραστάσεις πού δὲν εἶναι σήμερα εὐκολοδιάκριτες.

Αὐξημένες ἀριθμητικά εἶναι οἱ σκηνές τοῦ Πάθους μέ τό Μυστικό Δεῖπνο, τὴν Προδοσία, τὸν Ἐλκόμενο, τὴν Ἀποκαθήλωση. Καὶ ἡ Ἀνάστασις εἰκονίζεται μέ δύο παραστάσεις, ὅπως παρατηρεῖται καὶ τό 13ο αἰῶνα²⁴, καταλαμβάνουν ὅμως ἐδῶ θέσεις κάπως ἀπομακρυσμένες μεταξύ τους. Ἀξιόπρόσεκτο πὼς ἀνάμεσα στίς σκηνές τοῦ δωδεκαόρτου ἡ Βαϊοφόρος καὶ ἡ Κοίμησις ἔχουν μνημειακές διαστάσεις. Τό ἴδιο καὶ οἱ ὁλόσωμοι ὄρθιοι ἅγιοι.

Οἱ ἔφιπποι στρατιωτικοὶ ἅγιοι εἶναι θέμα πού ἀπαντᾷ πολὺ συχνὰ στὴ χριστιανικὴ Ἀνατολή²⁵. Ἀρκετοὶ εἰκονίζονται καὶ στό Παλιομονάστηρο τοῦ Βρονταμᾶ²⁶ (1201).

23. Στὴν Ἁγία Τριάδα π.χ. τοῦ Σοφικοῦ (α' μισό 13ου αἰ.) εἰκονίζονται στὰ τέσσερα μικρὰ τρίγωνα, πού δημιουργοῦνται μεταξύ τῆς κατὰ μῆκος καὶ τῆς ἐγκάρσιας καμάρας (Ἀ. Κ. Ὁρλάνδος, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἀνατολικῆς Κορινθίας, ABME A' (1935), σ. 75). Τό ἴδιο καὶ στό Σωτήρα Μεγαρίδος (Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντὰ στό Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος, Ἀθήνα 1978, σ. 12).

24. Ὁ.π., σ. 28.

25. J. Lafontaine - Dosogne, L'évolution du programme décoratif des églises de 1071 à 1261, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, I, Ἀθήναι 1979, σ. 299.

26. Ν. Β. Δρανδάκης, Ἡ ἱστορικὴ Μονὴ τῆς Κλεισούρας ἢ Παλιομονάστηρο Βρονταμᾶ Λακωνίας, Ἀθήναι 1958, σ. 9 καὶ εἰκ. 9.

Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Ἐλκομένου χαμηλά στό δυτικό τοῖχο ἀπαντᾷ καί ἄλλου στήν περιοχή τῆς Λακωνίας²⁷. Τή θέση τῶν παραστάσεων βλ. καί στήν ἄνοψη (Εἰκ. 9) σέ συνδυασμό μέ τόν παράπλευρο πίνακα.

2. Οἱ παραστάσεις

Ἡ Βλαχερνίτισσα, σήμερα ἐξίτηλη, ἔχει τό μαφόρι δυσσινί καί τό χιτώνα ἴσως κυανότεφρο. Τό θέμα θεωρεῖται κωνσταντινουπολίτικος τύπος²⁸.

Στήν Τράπεζα τοῦ Μελισμοῦ, σκεπασμένη μέ κατάκοσμο ὕφασμα (τό φόντο βαθυκάστανο μέ λευκά σχήματα, ἐγκλείοντα κίτρινους ἀκτινωτοὺς σταυρούς), μεγάλο κίτρινο, πολυκόσμητο δισκάριο. Πάνω του ἔχει ἀνακλιθεῖ ὁ πρόσηβος Ἰησοῦς μισοσκεπασμένος μέ κόκκινο σταυροφόρο ἄερα κι εὐλογώντας πάνω ἀπ' αὐτόν μέ τό δεξι χέρι (Εἰκ. 10). Ψηλότερα ὁ ἀστερίσκος καί δεξιὰ τό ποτήριο, σχεδόν καταστρεμμένο. Πάνω ἀπό τήν Τράπεζα τό κιθώριο, κεραμιδί τόξο, γύρω στό ὁποῖο ἐλίσσεται καφέ ὑπέρυθρο ὕφασμα, πού δίνει τήν ἐντύπωση σχοινοῦ (Εἰκ. 11). Ἡ ἄκρη τοῦ ὑφάσματος φαίνεται κάτω ἀριστερά. Στήν κορυφή τοῦ τόξου ὑψώνεται σταυρός. Τήν Τράπεζα πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι πού κρατοῦν ριπίδια (Εἰκ. 12, 13). Ὁ εἰκονιζόμενος ἀριστερά (Εἰκ. 12) φορεῖ ροδόχρωμο χιτώνα κι ἔχει φτερά, ὅπως κι ὁ ἄλλος, βαθυκάστανου χρώματος μέ πράσινες γραμμές, ἐνῶ στό δεύτερο ἄγγελο (Εἰκ. 13) οἱ γραμμές εἶναι κίτρινες καί τό φόρεμα λευκοπράσινο. Καί οἱ δύο ἄγγελοι ἔχουν κατασαρά μαλλιά ξανθοῦ-καφέ χρώματος καί πρόσωπα μακριά. Ὡχρα λευκωπή ἢ ἐπιδερμίδα, οἱ σκιές τῆς πράσινες καί τά πιό ἔντονα φωτιζόμενα μέρη λευκές γραμμές ἢ ἐπιφάνειες. Στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ τά φῶτα εἶναι ἐντονότερα κι ἐκτός τῶν πράσινων σκιῶν διακρίνονται κι ἄλλες ἀνοιχτοῦ καφέ χρώματος. Οἱ ἄγγελοι (Εἰκ. 14-15), καί ἴσως πιό πολύ ὁ ἀριστερός, θά μπορούσαν νά παραβληθοῦν μέ τόν ἀρχάγγελο Μιχαήλ τῆς Φυγῆς στήν Αἴγυπτο τοῦ Ἀγίου Σώζοντος (Εἰκ. 16) στό Γεράκι²⁹. Ὁ ἄγγελος τοῦ Γερακιοῦ ἔχει πρόσωπο πιό πλατύ, στρογγυλό.

27. Στήν Ἀγίτρια τῆς Μάνης (Ν.Β. Δρανδάκης, Βυζαντιναί τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, σ. 96, σημ. 2 καί πίν. 756) ὁ Ἐλκόμενος εἰκονίζεται στό νότιο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ κυρίως ναοῦ, στό Χρυσόστομο τοῦ Γερακιοῦ στό δόρειο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοῖχου (Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., σ. 10, 12), στόν Ἅγιο Σώζοντα στό νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοῖχου (ὁ.π., σ. 187), στόν Ἅγιο Νικόλαο στό νότιο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοῖχου (ὁ.π., σ. 57 καί εἰκ. 96), στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους Καφιόνας (1263-1270) στό νότιο τοῖχο δυτικά τῆς θύρας (σύμφωνα μέ τίς σημειώσεις μου) καί στόν Ἅγιο Ἰωάννη τόν Προδρόμο τοῦ οἰκισμοῦ Μεγαχώρας τῆς Κάτω Καστανιάς στήν Ἐπίδαυρο Λιμηρά (ΠΑΕ 1982, σ. 419).

28. Lafontaine-Dosogne, ὁ.π., σ. 303.

29. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., εἰκ. 310, ἀπ' ὅπου καί ἡ Εἰκ. 16.

Είκ. 10. "Άγιος Δημήτριος Κροκεών. 'Ο Χριστός του Μελισμοῦ (1286).

Είκ. 11. "Άγιος Δημήτριος Κροκεών. Μέρος του κιβωρίου από τό Μελισμό.

Οί συλλειτουργοῦντες ιεράρχες ἔχουν στενόμακρα πρόσωπα, κρατοῦν εἰλητά καί φοροῦν λευκά, πολυσταύρια φαιλόνια καί κίτρινα, κατάκοσμα ἔγχειρια. Πρῶτος ἀριστερά, σέ πολλά μέρη ἐξίτηλος, ὁ ἅγιος Νικόλαος (Εἰκ. 17), ὁ συμπαθέστερος ὄλων, μέ λευκό τρίχωμα, σφηνόσχημο πρόσωπο, γρυπή μύτη, μεγαλόφθαλμος, μέ βραχύ, στρογγυλό γένι ἀποδιδόμενο μέ λεπτές, λευκές, κυκλικές, ἐνάλληλες γραμμές. Τά σχηματικά του αὐτιά ζωγραφίζονται συνοπτικά μέ δύο ἐνάλληλους καμπυλόπλευρους ρόμβους. Κατά τό πρόσωπο καί ἰδιαίτερα κατά τά γένεια καί τό μουστάκι ὁ ἅγιος Νικόλαος θυμίζει τόν ἴσως ἐπισκευασμένο μεταγενέστερα ἅγιο Πέτρο (Εἰκ. 18) στήν παραστάδα τῆς θύρας τοῦ Παλιομονάστηρου Βρονταμᾶ (1201) καί τῆς Βαϊοφόρου στόν ἴδιο ναό. Διαφέρει κυρίως ὡς πρός τά μαλλιά, πού σχηματίζουν σειρές ἀπό σπείρες γύρω στό πρόσωπο τοῦ Πέτρου, ὁ ὁποῖος εἶναι στεγνότερος καί παραλλάσσει στήν ἀπόδοση τῶν φώτων.

Πλάι στόν ἅγιο Νικόλαο ὁ Χρυσόστομος (Εἰκ. 19) ἔχει ἄδρους, καστανέ-

Είκ. 12-13. Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Οἱ δύο ἄγγελοι ἀπὸ τὸ Μελισμὸ.

Είκ. 14. Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Ὁ ἀριστερὸς ἄγγελος ἀπὸ τὸ Μελισμὸ. Λεπτομέρεια τῆς Είκ. 12.

Είκ. 15. Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Ὁ δεξιὸς ἄγγελος ἀπὸ τὸ Μελισμὸ. Λεπτομέρεια τῆς Είκ. 13.

Είκ. 16. "Αγιος Σώζων στο Γεράκι. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ ἀπὸ τῆ Φυγῆ στὴν Αἴγυπτο.

Είκ. 17. "Αγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Ὁ ἅγιος Νικόλαος, λεπτομέρεια (1286).

Είκ. 18. Παλιομονάστηρο Βρονταμά. Ὁ ἅγιος Πέτρος, λεπτομέρεια (1201).

Είκ. 19. Ἅγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, λεπτομέρεια (1286).

ρυθρους χαρακτήρες καί τό γένι πυκνότερο καί μακρύτερο τοῦ συνηθισμένου. Τά φῶτα παρέχουν λευκές, ὑπωχρες, πλατιές γραμμές καί κάτω ἀπό τό δεξιό μάτι ἄλλες σέ σχῆμα τόξου. Στό εἰλητό του ἀναγράφεται: *Κ(ύρι)ε ὁ Θε(ε)ς ἡμῶν οὗ τὸ κράτος ἀνήκασ(ον) κὲ ἡ δόξ(α)*³⁰. Ὁ Χρυσόστομος μοιάζει ἄρκετά μέ ιεράρχη ἀπό τό Μελισμό τοῦ Ἁγίου Σώζοντος στό Γεράκι, θεωρούμενο ὡς ἀδιάγνωστο (Είκ. 20)³¹. Ἐχει τό ἴδιο μακρύ, ἀλλὰ συμπαθέστερο πρόσωπο, ρεαλιστικότερο, μεγαλύτερα μάτια. Θά τόν θεωροῦσε κανεῖς πλησιέστερο πρὸς τόν ἀρχόμενο 14ο αἰῶνα. Δεξιὰ τῆς Τράπεζας πρῶτος ὁ ἅγιος Βασίλειος (Είκ. 21), ἀναφαλαντίας. Στό εἰλητό του: *οὐδὲς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων τὲς σαρκικὲς ἐπι(θυμίας)*³². Τελευταῖος ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (Είκ. 22), φαλακρός, μέ στενόμακρο πρόσωπο καί τρίχωμα ἀποδιδόμενο σχηματικά, μέ γένι ἐπιπεδόμορφο, κατσαρό, βοστρυχωτό κάτω καί πλατυνόμενο. Τό δάθος τοῦ σχηματικοῦ τριχώματος εἶναι ὠχρολέυκο μέ λεπτά, λευκά, γραμμικά φῶτα καί καστανέρυθρες σκιές. Ἡ ἐπιδερμίδα ἀποδίδεται μέ ὠχρα, πάνω στήν ὁποία ἐπιτίθενται ἄμεσα τά φῶτα, σάν πλατιές γραμμές ἢ σάν ραπανόσχημη ἐπιφάνεια στήν ἀριστερή

30. Ἡ ἀρχὴ τῆς εὐχῆς τοῦ Α' ἀντιφώνου τῆς Λειτουργίας τοῦ Χρυσοστόμου, Π. Τρεμπέλας, Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, Ἀθήναι 1935, σ. 27.

31. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., εἰκ. 298.

32. Ἀρχὴ τῆς εὐχῆς τοῦ χειροδικίου, Τρεμπέλας, ὁ.π., σ. 71.

Εἰκ. 20. "Άγιος Σώζων στό Γεράκι. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, λεπτομέρεια.

Εἰκ. 21. "Άγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Ὁ ἅγιος Βασίλειος, λεπτομέρεια (1286).

παρεία και μνηοειδής στή δεξιά, αποτελούντα έντονη αντίθεση προς την επιδερμίδα³³. Ο τρόπος αποδόσεώς τους μάλλον είναι ανάμνηση τρόπων του 12ου αι.³⁴. Τά περιγράμματα είναι λεπτές καστανές-θυσσινιές γραμμές. Κάπου κάπου, στά λιγότερο φωτιζόμενα μέρη, όπως στην επικλινή αριστερή πλευρά της μύτης, ή ωχρα είναι πιο ανοιχτή, λευκάζουσα. Στο είλητό του αγίου Γρηγορίου διαβάζουμε: *ὁ τὰς κοινὰς ταύτας κὲ συμφόνους ἡμῖν χαρισάμ(ενος)*³⁵. Καί αυτός ο ιεράρχης μοιάζει με επίσκοπο της άψίδας του Αγίου Σώζοντος στο Γεράκι, πού οι εκδότες του τόν χαρακτηρίζουν επίσης άδιάγνωστο³⁶ (Εικ. 23). Ασφαλώς πρόκειται για τόν άγιο Γρηγόριο τό Θεολόγο. Καθώς τό πρόσωπό του είναι λιγότερο σχηματικό και έγκοσμιότερο, δικαιολογείται ή μεταγενέστερη χρονολόγηση και τούτου του ιεράρχη της γερακίτικης εκκλησίας.

Οί ιεράρχες τών Κροκεών είναι πολύ ψηλές μορφές, όπως και στίς τοιχογραφίες της Χρυσοφίτισσας (1290)³⁷. Η παράσταση του Μελισμοῦ με τό Χριστό παιδί ή και ώριμο άνδρα άπαντά συχνά σέ μνημεία της Λακωνίας του 13ου και του 14ου αι. Αυτό πού, άν θυμάμαι καλά, δέν έχω άλλη φορά συναντήσει είναι τό ύφασμα, προφανώς βήλο, τό περιτυλιγμένο στό τόξο του κιβωρίου.

Στούς άλλους τοίχους του ιεροῦ εικονίζονται χαμηλά όλόσωμοι μετωπικοί ιεράρχες. Έτσι, στό νότιο τοίχο, κοντά στόν έξίτηλο άγιο διάκονο Εὐπλο, πού φορεῖ κιτρινόλευκο στιχάρι, κρατεῖ με τό σκεπασμένο αριστερό χέρι λιθανωτίδα και με τό άλλο θυμιάζει, ζωγραφίζεται ο άγιος Πολύκαρπος κλίνοντας έλαφρά τό κεφάλι προς τ' αριστερά και φορώντας φαιλόνιο σέ ανοιχτό κεραμιδί χρώμα και στιχάρι τεφροκύανο (Εικ. 24). Τό τρίχωμά του αποδίδουν λεπτές, λευκές γραμμές σέ γαλανότεφο βάθος και τά μαλλιά του απολήγουν στό μέτωπο σέ σπείρες. Ο άγιος Πολύκαρπος θυμίζει τόν άγιο Βλάσιο του διακονικοῦ της Βασιλικής Καλαμπάκας (τέλος του 12ου αι.), αλλά πιο πολύ τόν άγιο Πολύκαρπο³⁸ του Παλιομονάστηρου Βρονταμά

33. Κάτι ανάλογο διαπιστώνει κανείς και σέ τοιχογραφίες τών Ταξιαρχών (ή 'Αη-Στράτη) της Λαίνας (άδημοσίευτες). Στή μορφή του αγίου Γρηγορίου της μελετώμενης εκκλησίας τών Κροκεών μπορεί νά σπουδάσει κανείς καλύτερα τήν τεχνική επέκταση.

34. Βλ. ιεράρχη του Nerezi (1164), V. Lazarev, *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967, εικ. 305. Βλ. ακόμη τόν άγιο Παῦλο και τούς άγίους Πέτρο και Παῦλο (άρχων 13ου αι.) της Μονής Ραβδόχου, ό.π., εικ. 340 και 341. Ο Lazarev χρονολογεί τίς τοιχογραφίες του Ραβδόχου από τό τέλος του 12ου αι.

35. 'Αρχή της εὔχης του Γ' αντιφώνου, Τρεμπέλας, ό.π., σ. 36.

36. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ό.π., εικ. 297.

37. Ν. Δρανδάκης, Παναγία ή Χρυσοφίτισσα (1290), Πρακτικά Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν, 'Αθήναι 13, πίν. ΠΑ', εικ. 14.

38. Στά μάτια και στό ύφος ο άγιος Πολύκαρπος τών Κροκεών μοιάζει λίγο με ιεράρχη του Αγίου Σώζοντος στο Γεράκι, νομίζω τόν άγιο Βλάσιο, πού στή λεζάντα (Μουτσόπουλος -

Εἰκ. 22. "Άγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, λεπτομέρεια (1286).

Εἰκ. 23. "Άγιος Σώζων στό Γεράκι. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, λεπτομέρεια.

(1201). Στό Βρονταμᾶ (Εἰκ. 25) τό πρόσωπο καί οἱ ὠμοί εἶναι πλατύτεροι, ἡ μορφή ἀποδίδεται γραμμικότερα, τό σχῆμα τῶν ματιῶν εἶναι διαφορετικό καί πάνω ἀπό τό μέτωπο στεφανώνουν τό κεφάλι δύο σειρές σπειρωτῶν βοστρύχων.

Στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ τέμπλου σώζονται οἱ κεφαλές δύο ἄλλων γηραιῶν ἱεραρχῶν. Γιά τήν ἐπιδερμίδα τους χρησιμοποιεῖται ὡχρα σέ βαθύ τόνο, ἀποκλίνουσα πρὸς τό καφέ. Τό μόλις διακρινόμενο γένι τοῦ ἑνός πλατύνεται πρὸς τά κάτω³⁹ (Εἰκ. 26). Καί ὁ ἱεράρχης αὐτός μοιάζει μέ ὄσιο τοῦ Παλιομονάστηρου Βρονταμᾶ (Εἰκ. 27). Διαφέρουν κυρίως ὡς πρὸς τό σχῆμα τῶν ματιῶν καί τά μαλλιά. Καί στό βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ἀπομένουν ἴχνη δύο μετωπικῶν ἀγίων, ἀριστερά ἱεράρχη, τοῦ ἀγίου Βλασίου, καί δεξιὰ διακόνου.

Ἀπό τό "Άγιον Κεραμίδιν σώζεται σήμερα παραλληλόγραμμη ἐπιφάνεια

Δημητροκάλλης, ὁ.π., εἰκ. 317, βλ. καθαρότερα τήν ἐπιγραφή στήν εἰκ. 316 κάτω ἀριστερά) ἀναγράφεται ὡς ἅγιος Βασίλειος (βλ. ὁ.π. καί σ. 187).

39. Ὑπενθυμίζει κατὰ τοῦτο τή μορφή τοῦ ἀγίου Σάββα τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Τρύπης (Δρανδάκης, Ὁ ναός τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, ὁ.π., σ. 61, εἰκ. 18) καί

Είκ. 24. Άγιος Δημήτριος Κροκεών. Ό
 άγιος Πολύκαρπος, λεπτομέρεια (1286).

Είκ. 25. Παλιομονάστηρο Βρονταμά. Ό
 άγιος Πολύκαρπος, λεπτομέρεια (1201).

Είκ. 26. Άγιος Δημήτριος Κροκεών. Ό
 άρχης, λεπτομέρεια (1286).

Είκ. 27. Παλιομονάστηρο Βρονταμά. Ό
 σιος, λεπτομέρεια (1201).

σέ χρῶμα κεραμιδί καί μέρος φωτοστεφάνου.

Ἀπό τά στηθάρια πού κοσμοῦσαν τό μέτωπο τῆς ἀψίδας, στό κάτω δεξιό διακρίνεται ἅγιος μέ στανρό μάρτυρος στό δεξί χέρι καί στό ἄλλο λευκή φιάλη μέσα σέ καλαθίσκο (;). Ἐπομένως θά ἦταν ἓνας ἀπό τούς ἱερατικούς ἁγίους. Τό ὄνομά του τελειώνει σέ -ον. Εἶναι λοιπόν πιθανότατο πῶς εἰκόνιζε τόν ἅγιο Παντελεήμονα. Κάτω ἀπό τό στηθάριο τό βάθος εἶναι καστανό-βυσσινί μέ τεφρόλευκα διακοσμητικά κλαδιά.

Ὁ ἄγγελος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, μέ ἥρεμο δῆμα, ἐξίτηλος, εὐλογεῖ μέ τό δεξί φορώντας κεραμιδί πρὸς τό κόκκινο ἔνδυμα, κατάφορτο ἀπό γραμμικά φῶτα, γραμμές παράλληλες ἢ κτενιόμορφες χρώματος σταριοῦ, πού πρέπει νά θεωρηθοῦν χρυσοκοντυλιές⁴⁰. Τό κράσπεδο τοῦ χιτῶνα του πτυχώνεται, ὅπως περίπου στίς τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ. Δεξιά, ὄρθια, ψηλή καί λεπτή, μετωπική ἢ Παναγία· στρέφει κατά τά τρία τέταρτα πρὸς τά δεξιά καί κλίνει τό κεφάλι (Εἰκ. 28). Ὁ χιτῶνας τῆς εἶναι κυανότερος καί τό μαφόρι βυσσινί. Κρατεῖ μέ τό ἀριστερό χέρι ἀδράχτι (Εἰκ. 29) καί τό ἄλλο, μακρυδάχτυλο, μέ τήν παλάμη πρὸς τό θεατή, ὑψώνει μπροστά στό στήθος. Ὁ λαιμός τῆς Παναγίας εἶναι μακρὺς καί τό σφηνόσχημο πρόσωπο λεπτό καί στενό. Ἡ σκιά πράσινη, τό περίγραμμα καί οἱ χαρακτηρισ καστανά-βυσσινιά. Εὐθεῖες γραμμές ὀρίζουν τή δεξιά παρεία καί τό λαιμό. Τά μεγάλα διαπλατυσμένα ἀπό τήν ἐκπληξη μάτια ἐκφράζουν φόβο καί ἔκσταση, καθὼς ἀπό τά χεῖλη μόλις φαίνεται ξέφυγαν τά λόγια: Ἦδού ἡ δουλι Κυ(ρίου) γενι/τό μη κατὰ τὸ ρίμα/σου. Πιο πάνω οἱ συλλαβές: *τημος*. Προφανῶς οἱ δυὸ πρῶτες συλλαβές τῆς λέξεως: *ὁ χαιρε-*, θά εἶχαν γραφεῖ κοντά στὸν ἄγγελο.

Ἡ Παναγία ὄρθια, στό δεξιό μέρος τῆς παραστάσεως, στρεφόμενη πρὸς τόν ἄγγελο καί κλίνουσα τό κεφάλι, εἰκονίζεται ἤδη στίς ἀρχαῖες τοιχογραφίες τῆς Καππαδοκίας, στό παρεκκλήσι τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στό Geurémé⁴¹. Ἐκεῖ, στήν ἴδια περίπου θέση, μέ τό ἴδιο χέρι κρατεῖ τό ἀδράχτι. Ἡ διάταξη καί ἡ θέση τοῦ δεξιοῦ χειροῦ μποροῦν νά συγκριθοῦν μέ ἐκείνη (ρεαλιστικότερη) τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στό μεταγενέστερο Χριστό τῆς Βέροιας⁴². Κατὰ τό πρόσωπο (Εἰκ. 30) ἡ Παναγία θυμίζει πιό πολύ τόν ἀρχάγγελο Γαβριήλ στό

πιό πολύ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου στὸν Ὁρωπό (Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινές τοιχογραφίες στὸν Ὁρωπό, ΔΧΑΕ, περ. Δ, τ. Α' (1959), πίν. 37) καί τοῦ ἰδίου ἁγίου σέ ναοὺς τῆς Κρήτης (Κ. Καλοκύρης, Αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1957, πίν. LXXXI, LXXXIII, LXXXIV κτλ.).

40. Γιά τήν ἐπίδοση πού παρουσιάζει ἡ χρήση τῆς χρυσοκοντυλιάς τό 13ο αἰ. βλ. Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐν Πάτμῳ Μονὴ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, Ἡ βυζαντινὴ τέχνη, Τέχνη εὐρωπαϊκὴ, Διαλέξεις, Ἀθῆναι 1966, σ. 76.

41. G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'évangile², Paris 1960, εἰκ. 8.

42. Στυλ. Πελεκανίδης, Καλλιέργης, ὀλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος, ἐν Ἀθῆναις 1973, πίν. 15.

Εἰκ. 28-29. "Άγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Ἡ Παναγία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, λεπτομέρειες (1286).

τεταρτοσφαίριο τοῦ Ἁγίου Νικολάου στό Γεράκι⁴³ (τέλος 13ου αἰ.) παρά τή δεξιοκρατούσα Θεοτόκο εἰκόνας ἀπό τή Θεσσαλονίκη (13ος αἰ.)⁴⁴. Ὁ ἄγγελος τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἔχει ἀπαλότερο, πιό τρυφερό πρόσωπο καί στήν ἀπόδοση τοῦ κορμοῦ του διαφαίνεται ὁ ὄγκος.

Ἡ Ἀνάληψη εἶναι κατὰ τό μεγαλύτερο μέρος καταστρεμμένη. Ἀπό τό νότιο ἡμιχόριο σώζονται καλύτερα τά κράσπεδα τῶν φορεμάτων τῶν ἀποστόλων μέ τίς πλούσιες, πλατιές, κυματίζουσες πτυχές, ὅπως στόν ἄγγελο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, τίς ἀποδοσμένες ὅμως ἐδῶ πλαστικότερα. Στό ἄκρο ἀριστερά εἰκονίζεται θαδίζοντας μέ κυρτό τόν κορμό ὁ ὑπερύψηλος ἄγγελος. Ὅμοια φαίνεται πῶς ἦταν ἡ διάταξη καί στό δόρειο ἡμιχόριο. Διακρίνεται ἡ πολύ ψηλή μορφή τοῦ Πέτρου.

Ἀπό τίς ἄλλες παραστάσεις τοῦ ναοῦ θά περιοριστοῦμε μόνο σ' ὅσες σώζονται κάπως καλύτερα.

Περίεργη εἶναι ἡ στάση τοῦ γέροντα εὐαγγελιστῆ μέ τό πλούσιο στρογγυ-

43. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., εἰκ. 101 καί σ. 67. Ἡ Παναγία κατὰ τόν τύπο τῆς κεφαλῆς μπορεῖ νά παραβληθεῖ καί πρὸς τήν ἁγία Ἄννα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Στάραγια Λάντογκα, Β. Λάζαρεφ, Φρέσκι Σταρόι-Λάντογκι (ρωσ.), Μόσχα 1960, εἰκ. 8.

44. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, πίν. 8.

Εἰκ. 30. Ὁ Άγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Ἡ Παναγία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, λεπτομέρεια (βλ. καί Εἰκ. 28).

λωπό γένι καί τό ὑπότεφρο πρὸς τό μενεξελί ἱμάτιο μέ τίς καστανές-δυσσινιές σκιές. Κρατώντας στά γόνατά του βιβλίο κάθεται κατ' ἀριστερό πλευρό σέ πλούσιο θρόνο, ζωγραφισμένος στή βορειοανατολική ἄκρη τῆς ἐγκάρσιας καμάρας· εἰκονίζεται στραμμένος πρὸς τὰ ἔξω τοῦ ναοῦ.

Στὴν Ὑπαπαντὴ κρατεῖ τό Βρέφος ἡ Θεοτόκος καί ὁ Συμεὼν προτείνει ἀκάλυπτο τό δεξί χέρι.

Οἱ κοπέλες ποῦ ἀκολουθοῦν τὴν Παναγία τῶν Εἰσοδίων εἶναι μικρῆς ἡλικίας.

Στὴ Βαϊοφόρο⁴⁵ ὁ Χριστός, μέ μικρά κομπά πόδια, κυανὸ ἱμάτιο καί καστανὸ χιτῶνα, εὐλογεῖ μέ τό προτεταμένο δεξί χέρι, καθισμένος σέ λευκὸ ὑποζύγιο, ποῦ θαδίζει μετέωρο πρὸς τὰ δεξιὰ, ἔχει αὐτιά ἵππου, μακρὺ, λεπτὸ λαιμὸ καί κλίνει πρὸς τό ἔδαφος τῇ μικρῇ κεφαλῇ του. Οἱ σκιές τοῦ ζώου εἶναι κίτρινες καί τό ἐφίππιο καστανό. Ἀκολουθεῖ ὁμιλος τριῶν μαθητῶν· ὁ δεξιὸς φορεῖ τεφρορόδινο φόρεμα, ὁ μεσαῖος τεφρόλευκο χιτῶνα μέ ὠχροκάστανο ἱμάτιο καί ὁ τρίτος λευκὸ χιτῶνα καί κυανὸ ὑπότεφρο ἱμάτιο. Καί στὸν ἀπόστολο αὐτὸ τό κράσπεδο τοῦ χιτῶνα πτυχώνεται ὅπως στό Γαβριὴλ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Τό ἔδαφος ἀποτελεῖται ἀπὸ κωνικούς, σχηματικούς θράχους ποῦ μοιάζουν μέ ἀσκούς. Ὁ ἀριστερὸς ἔχει χρῶμα λευκὸ πρὸς μενεξελί μέ καστανές σκιές. Κάτω ἀπὸ τοὺς θράχους τό ἔδαφος ἀποδίδει πλατιά ταινία σέ θαθὺ κυανοπράσινο. Κάτω ἀπὸ τό ὑποζύγιο παιδιὰ ἀπλώνουν τὰ φορέματά τους. Αὐτὸ ποῦ ζωγραφίζεται ἀριστερὰ φορεῖ λευκὸ χιτῶνα μέ κοσμήματα μελανὰ καί σκιές καφέρυθρες. Σκύβει κι ἀπλώνει στό ἔδαφος κεραμιδί ὕφασμα μέ ξόμπλια. Ἄλλο παιδί δεξιότερα κατ' ἀριστερὸ πλευρὸ κάμπτει μπροστά τὸν κορμὸ καί γυμνώνεται βγάζοντας τό κεραμιδί του φόρεμα, ποῦ τοῦ κρύβει τὴν κεφαλῇ. Ἡ λεπτομέρεια εἶναι συνηθισμένη στή Λακωνία⁴⁶. Παράπλευρα δύο ἄλλοι μικροί. Ὁ ἓνας τρέχει καί ὁ ἄλλος σκύδοντας σάν νά τὸν ἀρπάζει ἀπὸ τό πόδι. Τό πιθανότερο πὼς ἔχουμε περίπτωση ἀπακανθιζομένου⁴⁷. Πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλῇ τοῦ ζώου ὑψώνεται ὁ διχαλωτὸς κορμὸς δέντρου. Σ' αὐτὸ ἔχει ἡδὴ ἀνεβεῖ παιδί, ἐνῶ ἄλλο αναρριχᾶται στὸν κορμὸ του. Δεξιὰ ἡ πυργό-

45. Ἐχει δημοσιευθεῖ (μετὰ τὸν καθαρισμὸ) στὸ ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, πίν. 273δ.

46. Καθὼς γυμνώνεται, μᾶλλον ἀφίνει νά φαίνονται τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀνδρικοῦ φύλου μέλη, ὅπως στὸ Παλιομονάστηρο Βρονταμά (1201), τοιχογραφία ἀδημοσίευτη, καί στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸ Χρυσόστομο τοῦ Γερακιοῦ (Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., εἰκ. 64).

47. Βλ. καί Ν. Β. Δρανδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ' (1977-1978), σ. 47. Φωτογραφία λεπτομέρειας ἀπὸ τὴν τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Νικολάου βλ. στή μελέτη τῆς D. Mouriki, The Theme of the «Spinario» in Byzantine Art, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΣΤ' (1970-1972), πίν. 22a. Στίς σ. 53-66 γιὰ τὸ θέμα τοῦ ἀπακανθιζομένου. Στὸν Ἅγιο Νικόλαο ἡ λεπτομέρεια τοῦ ἀπακανθιζομένου εἰκονίζεται ἀριστερότερα.

μορφη Ἱερουσαλήμ χτισμένη χαμηλά μέ ισόδομο σύστημα. Τό τεῖχος της λευκό, μέ σκιές ροδόχρωμες πρὸς τό μενεξελί. Μπροστά στήν πόλη ὁ ἡμιεξίτηλος ὁμιλος τῶν Ἑβραίων. Τά παιδιά πού εἰκονίζονται εἶναι στό σύνολό τους ἔξι. Πολλά παριστάνονται καί στόν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας⁴⁸. Τά πιά πολλά ὅμως ἀπό τό 13ο αἰ. συναντᾶμε, νομίζω, στόν κώδικα Beol. qu. 66, συνολικά δεκατρία⁴⁹.

Στό βάθος τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου ἀδιάσπαστο οἰκοδόμημα. Στό ἡμικυκλικό τραπέζι τό τμήμα τό μεταξὺ τῆς ἐπάνω ἐπιφάνειας καί τοῦ ἐδάφους φράζουν πλάκες ὀρθομαρμαρώσεως, στίς ὁποῖες δεσπάζει τό κεραμιδί καί τό κυανό χρώμα. Κοντά στό χεῖλος τῆς τράπεζας κομμάτια ψωμοῦ καί κατὰ τό μέσο της λοπάδα μέ ψάρι. Σ' αὐτό ἐπιθέτει τό χέρι μαθητῆς μέ φωτοστέφανο, ὁ ἐμβάψας... *τὴν χεῖρα ἐν τῷ τρυβλίῳ*⁵⁰. Ὁ Χριστός, καθισμένος ἀριστερά σέ λευκό στρώμα, φορεῖ χιτῶνα κεραμιδῆ καί κυανό ἱμάτιο. Τά πόδια του σέ μισή στροφή πρὸς τά δεξιά, ὁ κορμός σέ μισή πρὸς τ' ἀριστερά. Στό στήθος του ἔχει προσπέσει ὁ Ἰωάννης. Ἀπό τοὺς ἄλλους μαθητῆς σώζεται καλύτερα ὁ ἔκτος, νέος μέ κοντό στρογγυλό γένι, στενόμακρο πρόσωπο, μακρὺ λαιμό.

Πλάκες ὀρθομαρμαρώσεως φράζουν τό μπροστινὸ μέρος τῆς ἡμικυκλικῆς, προφανῶς χτιστῆς Τράπεζας καί στό Μυστικὸ Δείπνο τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς Ἀγόριανης⁵¹ (κοντά στό 1300). Καί ἐκεῖ, ὅπως στόν Ἅγιο Ἀθανάσιο τοῦ Γερακιῦ⁵², στόν Τσόπακα τῆς Μάνης⁵³, στήν Ὁμορφη Ἐκκλησιά τῆς Αἰγίνας⁵⁴ καί ἐδῶ, ὅλοι οἱ ἀπόστολοι ἔχουν φωτοστέφανους. Ἀκόμη καί ἡ διάταξη τῆς συνθέσεως θυμίζει λίγο τὴ διάταξη στό Γεράκι καί στήν Αἰγίνα. Στὴν ἴδια θέση ζωγραφίζεται ὁ Ἰούδας.

Ἡ Προδοσία εἶναι πολυάνθρωπη σύνθεση μέ πολλές φθορές. Στὴ μέση ὁ Ἰούδας ἐρχόμενος ἀπὸ τά δεξιά φορεῖ χιτῶνα θαυκυάνο καί ἱμάτιο ἀνοιχτό κυανὸ μέ θυσιινιές σκιές. Ἀκολουθοῦμενος ἀπὸ στρατιῶτες βαδίζει ἥρεμα κι ἐναγκαλίζεται τό Σωτήρα.

Ἀπὸ τὴν τοιχογραφία [Ὁ Ἐλ[κό]μενος ἐπὶ [σταυροῦ] (Εἰκ. 31) σώζεται μόνο τό ἐπάνω μισό καί μάλιστα ὄχι ὁλόκληρο. Στὴ μέση ὀρθὸς σταυρός

48. Mouriki, ὁ.π., πίν. 22α.

49. Millet, ὁ.π., εἰκ. 244.

50. Εὐαγγέλιο κατὰ Ματθαῖον, 26, 23.

51. Δρανδάκης, Παναγία ἡ Βρεσενίτισσα, ὁ.π., εἰκ. 31. Καί στό Μυστικὸ Δείπνο μικρογραφίας τοῦ κώδ. Ἰθέρων 5 (μέσα 13ου αἰ.) ἡ Τράπεζα εἶναι χτιστή (Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἀγίου Ὁρους, Β', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1975, εἰκ. 15).

52. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., εἰκ. 241. Καί ἐδῶ ἡ Τράπεζα εἶναι χτιστή.

53. Δρανδάκης, Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης, πίν. 59.

54. Γ. Σωτηρίου, Ἡ Ὁμορφη Ἐκκλησία Αἰγίνης, ΕΕΒΣ Β' (1925), εἰκ. 11.

Εἰκ. 31. "Άγιος Δημήτριος Κροκεῶν. Ὁ Ἐλκόμενος, λεπτομέρεια (1286).

καφέ χρώματος. Στό ἀριστερό τμήμα τῆς ὀριζόντιας κεραίας στηρίζεται λοξά κλίμακα, λεπτή, κίτρινη. Δεξιά τοῦ σταυροῦ στέκει, κλίνοντας τό κεφάλι κι ἐλαφρά γυρισμένος πρὸς τὰ δεξιά, ὁ Χριστός μέ χιτῶνα θαυγκύανο, πού ἔχει τεφροκύανα φῶτα, καί ἱμάτιο καστανέρυθρο, τό ὁποῖο διαγράφει καθὼς προβάλλει ἀπό τή ράχη πάνω στό δεξιό ὦμο σχῆμα θυλάκου. Ὁ Σωτήρας ἔχει μᾶλλον δεμένα τά χέρια καί φορεῖ στό κεφάλι λεπτό ἀκάνθινο στεφάνι. Ἀνάμεσα στό βραχίονά του καί τό σταυρό ἡ λέξη Ἀνάβηθι. Ἀριστερά ἡ τοιχογραφία εἶναι φθαρμένη. Σῶζεται ὅμως λόγχη πού διασταυρῶνεται μέ τήν κλίμακα. Τή λόγχη θά κρατοῦσε ὁ εἰκονιζόμενος ἐκεῖ στρατιώτης, ἀπό τὰ χεῖλη τοῦ ὁποῖου θά ἐβγαине καί ἡ ἀναγραφόμενη προσταγή. Ὁ Χριστός ἔχει σφηνόσχημο πρόσωπο. Τά μαλλιά του ἀποδίδουν σέ καφέ βάθος κίτρινες γραμμές καί τήν ἐπιδερμίδα ὥχρα θερμή μέ σκιές χρώματος καφέ καί πράσινου καί φῶτα γραμμές λευκωπές, σταρόχρωμες. Ἡ τεχνική ἐκτέλεση εἶναι ἴδια ὅπως καί στίς μορφές τοῦ Ἁγίου Βήματος.

Τή σκηνή τοῦ Ἐλκομένου μέ διάταξη συνθετότερη καί συμμετρική

συναντᾶμε στήν Ὁμορφή Ἐκκλησιά τῆς Αἰγίνας (1284)⁵⁵. Ὁ Χριστός μέ δεμένα τὰ χέρια εἰκονίζεται ἀνάμεσα σέ δυό στρατιῶτες. Ὁ ἀριστερός τόν σπρώχνει ἐλαφρά ἀπό τόν ὦμο κι ὁ ἄλλος δείχνοντας τό σταυρό τοῦ ἀπευθύνει τήν προσταγή: *ἀνάβηθι*. Στήν Ἀγήτρια τῆς Μάνης⁵⁶ (13ος αἰ.) ἀριστερά στέκουν τρεῖς Ἑβραῖοι. Ἡ ἴδια ἐπιγραφή ὑπάρχει κι ἐκεῖ. Στούς Ἁγίους Θεοδώρους Καφιόνας (1264-1270) ὁ Κύριος σέ στάση ὅπως στίς Κροκεές, φορώντας ἐπίσης ἀκάνθινο στέφανο, κλίνει τό ὠραῖο κεφάλι του⁵⁷. Ἀριστερά διακρίνεται ἡ κλίμακα. Οἱ φθορές τῆς τοιχογραφίας δέν ἐπιτρέπουν νά πῆ κανεῖς ἄν εἰκονίζονταν κι ἄλλο πρόσωπο. Πολλές καταστροφές ἔχει ἡ παράσταση καί στόν Ἅγιο Νικόλαο μέσα στό Γεράκι⁵⁸. Φαίνεται ἡ κάτω κεραία τοῦ σταυροῦ, δεξιά μορφή, ἀριστερά ἡ ἀνεμόσκαλα. Ἄν πλάι τῆς στεκόταν κι ἄλλο πρόσωπο δέν εἶναι δυνατό νά ὑποστηριχθεῖ⁵⁹ μέ βάση τή δημοσιεύμενη φωτογραφία. Παράσταση τοῦ Ἐλκομένου ὑπάρχει καί σέ ἄλλους ναοὺς τοῦ Γερακιοῦ, ὅπως στόν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ Βαρικοῦ, ἔξω ἀπό τό χωριό πρὸς τό Ἀλεποχώρι⁶⁰. Ἀπό τίς λίγες πληροφορίες πού δίδονται φαίνεται πὼς ἐκτός τοῦ Χριστοῦ μᾶλλον δέν εἰκονίζονταν ἄλλα πρόσωπα. Καί γιὰ τή σύνθεση τοῦ Ἐλκομένου στόν Ἅγιο Σώζοντα δέν ἀναφέρεται παρὰ μόνο πὼς σῶζονται λείψανα τῆς παραστάσεως⁶¹. Στό ναό τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου στό Γεράκι⁶² (κοντά στό 1300) ὁ Χριστός εἰκονίζεται σέ στάση τριῶν τετάρτων πρὸς τ' ἀριστερά, κρατώντας μέ τό δεξί ἀπό τόν καρπό τό ἄλλο χέρι, καί ὁ σταυρός μέ τήν κλίμακα δεξιά. Πιο πέρα φαίνεται πὼς στεκόταν μορφή μέ κόκκινο φόρεμα καί λευκή καλύπτρα (Ἑβραῖος). Ἡ μορφή θ' ἀναπληροῦσε τό στρατιώτη πού θά παριστανόταν στίς Κροκεές. Ὡστε στή Λακωνία παρατηρεῖται περιορισμός τῶν προσώπων στήν παράσταση τοῦ Ἐλκομένου, ὥσπου νά καταλήξει στή μοναχική ἀπεικόνιση τοῦ Ἰησοῦ πρὸ τοῦ σταυροῦ στό ναό τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Γερακιοῦ (1431), πού εἶχε τόσο ἐντυπωσιάσει τό G. Millet⁶³.

55. Ὁ.π., σ. 266, εἰκ. 15.

56. Δρανδάκης, ὁ.π., σ. 96, σημ. 2 καί πίν. 756.

57. Ἡ τοιχογραφία εἶναι ἀδημοσίευτη.

58. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., σ. 57 καί εἰκ. 96.

59. Στή σ. 57, ὁ.π., μνημονεύεται ἀπλά ἡ σκηνή.

60. Αἰμ. Γκιαούρη, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου κοντά στό Γεράκι, ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 101-102.

61. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., σ. 187. Καί ἡ κ. Γκιαούρη, ὁ.π., σ. 102 σημ. 57, ἀπλά σημειώνει τήν παρουσία τοῦ θέματος. Ἡ ἴδια μέ τόν ἴδιο τρόπο ἀναφέρει σκηνή τοῦ Ἐλκομένου καί στόν Ἅγιο Γεώργιο Κάστρου τοῦ Γερακιοῦ.

62. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., σ. 10, 15 καί εἰκ. 12 (σχέδ.).

63. Millet, ὁ.π., σ. 382 καί εἰκ. 409. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι καί στίς Μολιγκάτες τῶν Κυθῆρων (13ου αἰ.) ἡ σκηνή τοῦ Ἐλκομένου εἶναι ὀλιγοπρόσωπη. Ὁ Χριστός εἰκονίζεται δεξιά τοῦ Σταυροῦ. Ἀριστερά Ἑβραῖος καί μιά ἄλλη μορφή (στρατιώτης;) πού δείχνει τό Σταυρό, μέ τήν ἀνεμόσκαλα στηριγμένη σ' αὐτόν λοξά, πρὸς τό μέρος τοῦ Χριστοῦ (ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, πίν. 14α-β καί σ. 17).

Ἡ Σταύρωση εἶναι πολύ φθαρμένη. Τό ἔδαφος κυανοπράσινο μέ κίτρινα φῶτα. Στό βάθος, σέ ὅλο τό πλάτος τῆς παραστάσεως, χαμηλό, ισόδομο τεῖχος ρόδινου χρώματος μέ κεραμιδιές σκιές καί λευκά φῶτα. Στή μέση πάνω στόν κωνικό, ρόδινο βράχο τοῦ Γολγοθᾶ μέ τίς σκιές καί τά φῶτα ὅπως στό τεῖχος, ὑψώνεται ὁ σταυρός μέ τό κρανίον τοῦ Ἀδάμ κάτω. Κοντά στή βάση τοῦ σταυροῦ μικρή ὀριζόντια κεραία, πάνω στήν ὁποία πατοῦν τά πόδια τοῦ Χριστοῦ. Τό στενό μισοσθημένο σῶμα του εἶναι σχεδόν κατακόρυφο. Τό σταυρό πλαισιώνουν ὁ λογχοφόρος, ζωγραφισμένος μετέωρος, ὅπως τό ὑποζύγιο τῆς Βαῖοφόρου, καί ὁ σπογοφόρος. Λεῖψανα μορφῆς δεξιά πρέπει ν' ἀποδοθοῦν στόν Ἰωάννη. Πλάι του φαίνονται ἱχνη φορεμάτων ἄλλου προσώπου. Ἀριστερά τοῦ σταυροῦ σέ στάση τριῶν τετάρτων δύο Μυροφόρες μέ κυανότεφρους χιτῶνες, ἡ μιά κοντά στήν ἄλλη. Ἡ πρώτη μέ τό θυσιάζει μαφόρι πρέπει νά ᾖ ἡ Παναγία. Ἀριστερότερα σέ κάποια ἀπόσταση ἴσως τρίτη μορφή σάν ν' ἀπομακρύνεται, ἂν δέν ἀπατοῦν τά σωζόμενα λείψανα.

Τό βάθος τῆς Ἀποκαθλώσεως πλαισιώνει στίς ἄκρες ἀπό ἓνα κτίριο, συνδεόμενο πρός τό ἄλλο μέ χαμηλό ισόδομο τεῖχος, ὅπως στή Σταύρωση, πού ἀπολήγει σέ γείσο μέ σχηματικά ἀνθέμια. Ὁ Ἰωάννης, σχεδόν μετωπικός, ἀνοίγει τά πόδια του σέ μεγάλο δῆμα πρός τά δεξιά, ρίχνει ἄτονο τό χέρι μπροστά στό δεξιό μηρό, σάν νά ᾔθελε νά ἀνασύρει τό ἱμάτιο, φέρει τό δεξιό πρός τήν κεφαλή, τήν ὁποία στρέφει πίσω καί κλίνει, φορεῖ λευκό χιτῶνα καί λευκότεφρο πρός μενεξελί ἱμάτιο μέ θυσιάζει σκιές. Πάνω ἀπό τό κεφάλι του ἄγγελος σέ προτομή. Μεταξύ τοῦ Ἰωάννη καί τοῦ σταυροῦ, χαμηλά, εἰκονιζόταν σέ μικρή κλίμακα σκυμμένη μορφή (ὁ Νικόδημος;) πού θά ἐτοιμαζόταν ν' ἀφαιρέσει τούς ἥλους ἀπό τά πόδια τοῦ Χριστοῦ, καθηλωμένα ἀκόμη στό ὑποπόδιο. Τόν κορμό τοῦ Σωτήρα, ὑπερβολικά μακρόστενο, μέ τά ἀποκαθλωμένα χέρια πού κρέμονται πρός τά κάτω, συγκρατεῖ ὁ Ἰωσήφ φορώντας ἐνδυμα χρώματος λευκοῦ, ὑποκυάνου πρός τό μενεξελί, ἀνεβασμένος σέ κλίμακα, λοξά στηριγμένη στό σταυρό. Τόν Χριστό ἀγκάλιαζε ἡ Παναγία, ὀρθία σέ ὑποπόδιο, πού στηρίζεται σέ χαμηλά τοξύλλα. Ἴσως ἡ κεφαλή τοῦ Κυρίου ἀναπαυόταν στήν παρειά τῆς Θεοτόκου. Ἡ ὀργάνωση τῆς συνθέσεως θυμίζει τήν Ἀποκαθήλωση τῆς κρύπτης τοῦ Ὁσίου Λουκά⁶⁴, τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων Καστοριάς (ἔχει περισσότερα πρόσωπα)⁶⁵, τοῦ κωδ. Ἰδίων 5 (μέσα 13ου αἰ.)⁶⁶, τοῦ χειρογράφου gr. 54 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων⁶⁷ (13ος αἰ.). Ἡ

64. Εὐστ. Στίκας, Τό οἰκοδομικόν Χρονικόν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, ἐν Ἀθήναις 1970, πίν. 87α.

65. Yasushi Nagatsuka, *Descente de croix*, Tokyo 1979, πίν. XVI, B 402.

66. Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἀγίου Ὁρους, Β', εἰκ. 16.

67. Yasushi Nagatsuka, ὁ.π., πίν. XXXIX, IX-B 503.

σύνθεση τῶν Κροκεῶν εἶναι ἀπλούστερη ἀπό ὅ,τι στά δύο πιά πάνω ἐξαίρετα χειρόγραφα. Λείπουν οἱ συνοδεύουσες τήν Παναγία γυναῖκες. Ἐδῶ εἰκονίζεται ἕνας ἄγγελος. Πολλές φορές οἱ ἄγγελοι εἶναι δύο. Ἐναν ἄγγελο (ἀριστερά) συναντᾷ κανεῖς στό Ἀνι τῆς Ἀρμενίας (1215)⁶⁸ καί στό Χιλαντάρι⁶⁹. Ἀσυνήθιστα κινημένη εἶναι ἡ μορφή τοῦ Ἰωάννη. Νικημένος ἀπό τόν πόνο, σάν νά μήν μπορεῖ νά ὑποφέρει τό θέαμα καί νά φεύγει πρὸς τά δεξιά. Σέ διάσταση ἑρρίσκονται τά πόδια του, χωρίς ὅμως νά ζωγραφίζεται φεύγοντας, στό ψαλτήρι τῆς Ἀγίας Ἐλισάβετ τῆς Σχολῆς τοῦ Salzbourg (μέσα 13ου αἰ.)· ὅμοιες εἶναι καί οἱ χειρονομίες⁷⁰. Σέ διάσταση συναντᾷ κανεῖς τά πόδια καί σέ τοιχογραφία τῆς Ἀποκαθλώσεως σέ παρεκκλήσι τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Winchester (1220-1240)⁷¹. Νά δεχθοῦμε λοιπόν κάποια δυτική ἐπίδραση ὡς πρὸς τή στάση τοῦ Ἰωάννη; Τόν ἔντονο πάντως διασκελισμό, ὅπως καί τίς πολλές πτυχές τοῦ ἱματίου του, πρέπει νά θεωρήσουμε κατάλοιπα τῆς κοινῆς τέχνης τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰ., ὅπως καί τό ὕψος τῆς ψιλόλιγνης μορφῆς του⁷². Τό ἰσόδομο τεῖχος στό βάθος τῆς Ἀποκαθλώσεως ἀπολήγει πάνω σέ γεῖσο μέ κυμάτιο ἀρκετά ὅμοιο μέ ἐκεῖνο πού διακοσμεῖ τοῖχο στήν ἀδημοσίευτη τοιχογραφία τῆς Κοιμήσεως τοῦ Παλιομονάστηρου Βρονταμᾶ (1201).

Στή μέση τῆς Καθόδου στὸν Ἀδῆ ζωγραφίζεται, ὅπως εἶναι συνηθισμένο, ὁ Λυτρωτὴς φορώντας καφέρυθρο φόρεμα μέ κίτρινα κτενιόμορφα φῶτα. Βαδίζει μέ ἡρεμὴ κίνηση πρὸς τά δεξιά κρατώντας σταυρό μέ τό ἀριστερό χέρι καί μέ τό ἄλλο ἴσως εἰλητό, στρέφοντας πίσω τό κεφάλι. (Ἡ τοιχογραφία ἔχει φθορές). Κάτω λοξό θυρόφυλλο, κλειδί καί σιδερένια ἐξαρτήματα τῶν πυλῶν τοῦ Ἀδῆ. Πίσω καί πάνω ἀπό τόν Ἀδάμ ἄγγελος μέ βασιλική στολή, δεόμενος μέ τό ἀριστερό χέρι, σέ στάση τριῶν τετάρτων, μέ φτερά κατὰ τό ἐπάνω μέρος καφέ –τά φῶτα τους εἶναι κίτρινα– καί στήν ἐσωτερικὴ πλευρά κόκκινα. Δεξιά τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τά γόνατα καί πάνω ὁ Δαβὶδ καί ὁ Σολομών μισογυρισμένοι ὁ ἕνας πρὸς τόν ἄλλο καί δεόμενοι. Φοροῦν κόκκινους χιτῶνες καί λευκότεφρους μανδύες μέ διάλιθες παρυφές. Στά μακρόστενα πρόσωπά τους κυριαρχεῖ τό λευκοκίτρινο χρῶμα. Πίσω

68. Ὁ.π., πίν. XVII, V-B 503.

69. Ὁ.π., πίν. XXXV, VII-602.

70. Ὁ.π., πίν. XXIII, V-E 501.

71. Ὁ.π., πίν. XL, IX-E 501.

72. Γιά τήν ὀρμητικότητα τῆς κινήσεως βλ. τόν ἀπόστολο Παῦλο τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων τοῦ Kurbinovo (πρόχειρα Antonije Nikolovski, *The Frescoes of Kurbinovo*, Jugoslavija, 1964, εἰκ. 10), ἀποστόλους τῆς Ἀναλήψεως Ἐπισκοπῆς Μάνης (Δρανδάκης, *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσης Μάνης*, πίν. 806, 81) καί μορφές, ἄγγελους τῆς Πλατυτέρας καί ἀπόστολο τοῦ δεξιοῦ ἡμιχορίου τῆς Ἀναλήψεως, στό κατεξοχὴν συντηρητικὸ μνημεῖο τοῦ Manastir (1271) (V. J. Djurić, *La peinture murale byzantine, XIIe et XIIIe siècles*, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, I, Athènes 1979, πίν. XVI).

τους ύψώνεται αὐγόσχημος κεραμιδῆς δράχος μέ πλατιά λευκά φῶτα, ἀπὸ τὸν ὅποιο, φαίνεται, προβάλλει ὄμιλος δικαίων, μέ προηγούμενο τὸν Πρόδρομο, πού φορεῖ μηλωτὴ καὶ κυανὸ ἱμάτιο.

Ἡ ἀπεικόνιση ἱπτάμενου ἀγγέλου δέν εἶναι συνηθισμένη σέ βυζαντινές παραστάσεις Καθόδου στὸν Ἄδη παλαιότερες ἢ σύγχρονες. Στὴν τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη (Φῶτη) κοντά στό Γερακάρι Κρήτης εἰκονίζονται δύο (;) ἄγγελοι σέ προτομή πού πετοῦν⁷³. Γιά τὴν αὐτοκρατορική στολή, τὴν ὁποία φορεῖ ὁ ἄγγελος στίς Κροκεές, ἀξίζει νά θυμηθεῖ κανεῖς ὅσα παρατηρεῖ ἡ κ. Ντ. Μουρίκη γιά τὸν ὅμοια ντυμένο ἄγγελο τῆς Ἀναλήψεως στό ναὸ τοῦ Σωτήρα στό Ἀλεποχώρι τῶν Μεγάρων⁷⁴. Τὴ στολή του θεωρεῖ ὡς ἐπιβίωση ἰδιαίτερης ἀγάπης γιά τὸ κόσμημα.

Καὶ ἡ Κοίμηση στὸν Ἀη-Δημήτρη εἶναι πολὺ καταστρεμμένη. Στό ἄκρο ἀριστερὰ ἀπόστολος, πού τὰ φορέματά του ἔχουν χρώματα ὅπως στὸν Ἰωάννη τῆς Ἀποκαθηλώσεως. Ἡ ποδέα τῆς κλίνης εἶναι ψηλὴ. Μπροστά τῆς ἄγγελος μικρῶν διαστάσεων μαρτυρεῖ πῶς θά εἰκονίζοταν τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Ἰεφωνία. Ἡ κεφαλὴ τῆς Παναγίας θρῖσκεται πρὸς τ' ἀριστερά. Πίσω ἀπὸ τὴν κλίνη μόνον ὁ Χριστὸς μέσα σέ στενὴ γαλάζια ἔλλειπτική δόξα κρατώντας τὴν ψυχὴ τῆς Θεοτόκου.

Ἀπὸ τοὺς ἐφιππους ἁγίους τοῦ δόρειου τοῖχου, πού κατευθύνονται πρὸς τὰ δεξιὰ, ὁ πρῶτος ἀνατολικά μέ τὸν ἐρυθρὸ ἵππο εἶναι πιθανότατα ὁ Δημήτριος, τοῦ ὁποίου ὁ κατάκοσμος, ἴσως τεφρὸς μανδύας ἀνέμιζε πίσω. Ὁ διάκοσμος του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἔνσταυρους κύκλους καὶ στὰ διάκενα ἀπὸ ἀκτινωτοὺς σταυρούς. Ὁ ἅγιος ὑψώνοντας τὸ δεξιὸ χέρι ἀκοντίζει. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς παραστάσεως ἀποκρύπτει τὸ νεώτερο στρώμα ἀσθεστοκονιάματος πού διακοσμεῖται μέ τὴ μεταγενέστερη τοιχογραφία τοῦ ἰδίου ἁγίου. Ὁ μεσαῖος ἱππέας εἶναι ὁ Γεώργιος μέ λευκὸ ἵππο, νέος, ἀγένειος, κλίνοντας ἐμπρὸς τὸ κεφάλι. Ἐχει ξίφος μέ διάστικτο κολεό, κρατεῖ κοντὰ στὸν ἀριστερὸ ὦμο στρογγυλὴ ἀσπίδα καὶ ἀκοντίζει μέ τὸ δεξιὸ χέρι. Ὁ τρίτος ἔχει καὶ αὐτὸς λευκὸ ἵππο πού ἡ οὐρά του δένεται σέ ἄμμα, ὁ χαλινὸς του εἶναι κεραμιδῆς καὶ τὸ ἐφίππιο βαθυκύανο. Ὁ ἅγιος μέ τὸ σφηνόσχημο γένιο, πού κρατεῖ ἀκόντιο μέ τὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι, εἶναι ὁ Θεόδωρος, ὅπως ἐπιτρέπουν νά συμπεράνουμε καὶ τὰ γράμματα πού διαβάζονται ἀριστερὰ τῆς κεφαλῆς του: *στρατη(λάτης)*. Κοντὰ στὸν ἀριστερὸ του ὦμο φαίνεται στρογγυλὴ κεραμιδιὰ ἀσπίδα μέ κίτρινη, κατάκοσμη παρυφή, διάστικτη ἀπὸ λευκὲς κηλίδες. Κάτω ἀπὸ τὸ θώρακα διακρίνεται κεραμιδί τὸ ἔνδυμα μέ τυπικά, ἂν δέ γελιέμαι, γιά τὸ 13ο αἰῶνα, κίτρινα

73. Καλοκύρης, Αἱ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Κρήτης, πίν. XXI. Βλ. καὶ Millet, ὁ.π. εἰκ. 499. Ὁ κ. Καλοκύρης χρονολογεῖ τίς τοιχογραφίες στό 12ο-13ο αἰ.

74. Μουρίκη, ὁ.π. (βλ. ὑποσημ. 23), σ. 31.

ἐδῶ, τριαινόμορφα φῶτα, πού προφανῶς δηλώνουν ταινίες πού πέφτουν κατακόρυφα. Πολλοί ἔφιπποι στρατιωτικοί ἅγιοι (ἔξι) εἰκονίζονται, ὅπως σημειώθηκε, στό Παλιομονάστηρο Βρονταμᾶ καί μάλιστα ἀνά τρεῖς ἀντιμέτωποι (1201)⁷⁵.

Στό νότιο τοῖχο, κοντά στό τέμπλο, ὄρθιοι, μετωπικοί, πρῶτος ὁ Πρόδρομος, ὅπως ἐπιτρέπουν νά συμπεράνουμε τά σωζόμενα γράμματα καί πλάι του ὁ ἅγιος Νικόλαος. Φαίνονται μόνο τά ἴχνη τῶν κεφαλῶν τῶν ἁγίων, ἐνῶ τό ὑπόλοιπο σῶμα κρύβεται κάτω ἀπό τό νεώτερο στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν. Δεξιότερα ὁ Ἄρχων (Μιχαήλ;) μέ αὐτοκρατορική στολή. Ὁ χιτώνας του χρώματος καφέ εἶναι στολισμένος μέ κίτρινους διάλιθους ρόμβους, μέσα στούς ὁποίους ἄλλοι ρόμβοι τεφροί ἐγκλείουν λευκό λίθο. Ὁ ἀρχάγγελος φορεῖ κόκκινη ζώνη, πάνω στήν ὁποία διακρίνονται ἀλυσίδες σέ τρεῖς σειρές.

Κοντά του, ὁλότελα ἐξίτηλος, ὁ προφήτης Ἡλίας καί πιό πέρα ἡ ἁγία Μαρίνα, πού σώζεται ἀπό τή μέση καί κάτω. Ὁ χιτώνας της εἶναι λευκός μέ γραμμικές μελανές σκιές, κίτρινη κατάκοσμη ποδέα καί ταινία πού κατεβαίνει ἀπό πάνω κατά τή μέση τοῦ σώματος ἕως τήν ποδέα. Ἡ ταινία εἶναι διάλιθη στίς παρυφές καί κοσμεῖται μέ ρόδακες καί ποικιλόμορφους σταυρούς. Ὁ μανδύας (;) καί τά ὑποδήματα τῆς ἁγίας εἶναι κόκκινα. Τό δάρος τοῦ σώματός της στηρίζεται ἀριστερό πόδι, ἐνῶ μέ τό ἄλλο ψαύει τό ἔδαφος. Δημιουργεῖται ὁμως ἡ ἐντύπωση πώς ἡ ἁγία δέ στέκει σταθερά, ἀλλ' ἀποκλίνει πρὸς τά δεξιά.

Παράπλευρα ἡ ἁγία Κυριακή φορεῖ στέφος πάνω σέ λευκωπή καλύπτρα πού τά ἄκρα της κρύβονται κάτω ἀπό θυσιινή μανδύα, πορπούμενο στό λαιμό καί ἔχοντα κίτρινη παρυφή μέ στολίδια ἀπό διακοπτόμενες ἔλικες. Καί ἐδῶ ὁ χιτώνας λευκάζει, ἔχει γραμμικές πτυχές καστανόμαυρες καί διάκοσμο ὅπως στήν προηγούμενη ἁγία. Ἡ ποδέα ὁμως εἶναι σώγερη μέ ρόμβους πού περικλείουν ἀκτινωτούς σταυρούς. Τά σώματα τῶν ἁγίων γυναικῶν ἀποδίδονται δισδιάστατα.

Στήν ἄκρη ζωγραφίζεται ὁ ἅγιος Εὐστάθιος, μέ γυρισμένη τήν κεφαλή πρὸς τά δεξιά κατά τά τρία τέταρτα, μέ στενόμακρο τό πρόσωπο καί μαλλιά πού κατεβαίνουν κάτω ἀπό τά αὐτιά.

Ἡ σειρά τῶν ὁλόσωμων ἁγίων συνεχίζεται, ὅπως γράφτηκε, βορινά τῆς θύρας στό δυτικό τοῖχο. Ἀπό τίς δυό ἁγίες ἡ ἁγία Παρασκευή μέ τό θυσινί φόρεμα εἶναι ἐξίτηλη. Ἡ ἁγία Βαρβάρα, κοντά στή γωνία, φορεῖ κεραμιδὴ μανδύα μέ κίτρινες διάλιθες παρυφές, στολισμένο μέ κίτρινους σταυροφόρους ρόδακες καί στό κεφάλι καλύπτρα ἀπό λεπτό ὕφασμα, κάτω ἀπό τήν ὁποία στή μέση τοῦ μετώπου φαίνεται διάλιθο στέφος. Στά αὐτιά ἔχει κρεμασμένα λευκά, κυκλικά σκουλαρίκια διακοσμημένα μέ σύμφυτο τετρά-

75. Βλ. ὑπόσημ. 26.

πλευρο έλασμα ανάμεσα σέ δύο δισκάρια. Τό αὐγόσχημο πρόσωπό της φωτίζεται μέ γραμμές καί λευκάζοντα επίπεδα.

Διακοσμητικές ταινίες ὑπῆρχαν πολλές στό ναό. Ἡ διατρέχουσα τήν κορυφαία γενέτειρα τῆς δυτικῆς καμάρας εἶναι ὁλότελα καταστρεμμένη. Στό ἀνατολικό χεῖλος τῆς ἴδιας καμάρας τό κόσμημα ἀποτελεῖται ἀπό καφέ κυματούμενο, γωνιώδη κλάδο, ἀπό τόν ὁποῖο ἀναπηδοῦν μεγάλα ἄνθη σέ βάθος κυανό ἐναλλασσόμενο μέ θυσινί. Τό κόσμημα εἶναι διαφορετικό στό δυτικό χεῖλος τῆς ἀνατολικῆς καμάρας. Εὐθεία, κεραμιδιά ταινία συνδέει ὁμοιόχρωμα ἐξάγωνα, ὀριζόμενα ἀπό πλατιά καφέ γραμμή. Δέν εἶναι πολύ εὐκολο νά καθορίσει κανεῖς τί ζωγραφίζονταν μέσα στά ἐξάγωνα, τά πλαισιωμένα στά μεταξύ τους κενά ἀπό ἡμίσταυρους μέ καμπύλες ἢ φυλλόμορφες κεραίες. Τό φόντο εἶναι θαυκύανο. Τό κόσμημα, ὅπως κι ἐκεῖνο τῆς δυτικῆς καμάρας, ὀρίζεται κι ἀπό τίς δύο πλευρές μέ λευκή ταινία πού ἔχει διαφορετικά μαῦρα γραμμικά στολίδια.

3. Γενικότερες παρατηρήσεις

Οἱ ἀρχικές τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου δέν ἀνήκουν στήν κατηγορία τῶν ἔργων ὑψηλῆς τέχνης. Εἶναι ἐπαρχιακές καί λαϊκότερες μέ πολλές ἐπιδιώσεις καί ἀναμνήσεις ἀπό τήν ὑστεροκομνήνεια ζωγραφική. Οἱ μορφές εἶναι δισδιάστατες μέ στενοῦς ὤμους καί σχηματοποιημένα αὐτιά, μερικές πολύ ψιλόλιγνες, ἄλλες στενές σάν τό Χριστό τῆς Ἀποκαθλώσεως ἢ μέ ἔντονη τήν ἔκφραση τοῦ πάθους καί τῆς συγκινήσεως (ἄτεχνη), ὅπως στόν Ἰωάννη τῆς ἴδιας σκηνῆς, πού καί τό ἀριστερό του ἄκρο χέρι ζωγραφίζεται ἀδέξια. Σημειώθηκε ἤδη πώς τό γράψιμο τῶν φώτων στά πρόσωπα ἀποτελεῖ ἀπόηχο τρόπων τοῦ 12ου αἰ., καθώς καί τῶν πτυχῶν, κατά πλειονότητα γραμμικῶν, στά κράσπεδα τῶν φορεμάτων. Ἡ ἀπόδοση ἢ ὑποδήλωση τοῦ ὄγκου δέ λείπει ὁλότελα. Παράδειγμα τά πρόσωπα τοῦ Χριστοῦ καί τῶν ἀγγέλων στό Μελισμό, οἱ ὅμοι, ἔστω καί στενοί, τῶν τελευταίων. Ἡ ἀγάπη γιά τό διάκοσμο εἶναι ζωηρή. Ἴσως σκηνές σάν τήν Ἀποκαθήλωση ὀφείλονται σέ ἄλλο ζωγράφο ἀπό ἐκεῖνον πού φιλοτέχνησε τά πορτραῖτα. Πρόσωπα ἢ ζῶα εἰκονίζονται μετέωρα. Ἀλλά πρόσωπα ἀποδίδονται σέ πολύ μικρῇ κλίμακα, σάν τό Χριστό τῆς Βαῖοφόρου καί τό Νικόδημο πού ἀφαιρεῖ τά καρφιά ἀπό τά πόδια τοῦ Ἰησοῦ. Δέν ἀπουσιάζουν ὅμως καί πρόσωπα πού ζωγραφίζονται μέ ἀρκετή ἐπιτυχία, ὅπως οἱ ἄγγελοι στό Μελισμό, ἢ Παναγία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, πού φαντάζει σάν σύγχρονο ἔργο, καί ὁ ἅγιος Πολύκαρπος.

Οἱ μορφές τῶν Κροκεῶν δέν εἶναι μοναδικές στό εἶδος τους. Τό στενόμακρο πρόσωπο τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου –καί ἄλλα πρόσωπα τοῦ

ναού είναι στενόμακρα- θυμίζει ως προς τό ύψος τό υπέρτερης ποιότητας πρόσωπο τοῦ εὐαγγελιστῆ Ἰωάννη στόν Paris. gr. 117 (1262)⁷⁶. Ἀρκετές μορφές τοῦ Ἀγίου Δημητρίου συνδέθηκαν μέ ἄγιους τοῦ Παλιομονάστηρου Βρονταμᾶ (1201) καί ἀποτελοῦν, νομίζω, πιό πέρα διεργασία στήν ἀπόδοσή τους. Ὁ ζωγράφος φαίνεται νά ἤξερε τό ζωγραφικό διάκοσμο τοῦ Παλιομονάστηρου, ὅπως ἀργότερα πάλι στή Λακεδαίμονα, γύρω στό 1400, ὁ συνάδελφός του τῆς Βρεσενίτισσας γνώριζε τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς Ἀγόριανης⁷⁷ (κοντά στό 1300). Καί στό Παλιομονάστηρο ἔχουμε στενόμακρα, πιό διοδιάστατα πρόσωπα καί στενά, ψιλόλιγνα σώματα.

Μέ τή σειρά του ὁ ζωγράφος τῶν Κροκεῶν ἐπέδρασε, νομίζω, σέ τοιχογραφίες ναῶν τοῦ Γερακιοῦ, πού πρέπει νά θεωρηθοῦν μεταγενέστερες, ἐπηρεασμένες, οἱ τελευταῖες, ἀπό τό λεγόμενο «βαρύ» ὕψος (τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.)⁷⁸. Καί ὁ τρόπος ἀποδόσεως τῶν φώτων στά πρόσωπα τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου⁷⁹ (Εἰκ. 32) καί τοῦ Ἀγίου Σώζοντος⁸⁰ στό Γεράκι μοιάζει μέ ἐκείνον στούς ἱεράρχες τῶν Κροκεῶν. Ἐτσι, σημαντική προσφορά τοῦ διακόσμου τῶν Κροκεῶν, χρονολογημένου μέ ἀσφάλεια, εἶναι ἡ βοήθεια μέ δάση τίς συγκρίσεις γιά τόν ἀκριβέστερο κατά προσέγγιση προσδιορισμό τοῦ χρόνου πού ἔγιναν στό Γεράκι οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, τοῦ Ἀγίου Σώζοντος καί τοῦ Ἀγίου Νικολάου.

ΝΕΩΤΕΡΟ ΣΤΡΩΜΑ

Τό τέμπλο καί τά παράπλευρα μέρη τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ ξαναχρίστηκαν μέ κονίαμα σέ νεώτερους χρόνους, πιθανότερα τό 180

76. Ioannis Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts*, II, Leiden 1981, εἰκ. 340.

77. Δρανδάκης, Παναγία ἡ Βρεσενίτισσα, ὁ.π., σ. 182-183.

78. Βλ. π.χ. ἀπό τόν Ἅγιο Ἀθανάσιο τίς μορφές τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ ἁγίου Φουκά, τῆς μικρῆς Παναγίας καί τοῦ Ἰωακείμ τῶν Εἰσοδίων, τοῦ ἁγίου Νικολάου καί ἀπό τόν Ἅγιο Σώζοντα τῆς μικρῆς Παναγίας τῶν Εἰσοδίων (Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., ἀντίστοιχα εἰκ. 227, 234, 237, 238, 242, 304, 305).

Γιά τήν ἐμφάνιση, πρῶτη μάλιστα, στή Λακωνία τοιχογραφιῶν ἐπηρεασμένων ἀπό τό λεγόμενο «βαρύ» στίλ, βλ. Ν. Β. Drandakis, *Les peintures murales des Saints-Théodores à Kaphiona (Magne du Péloponnèse)*, CA 32 (1984), σ. 172. Τό «βαρύ» στίλ (ἀντικλασική ροπή) διακρίνει ὁ ἀκαδημαϊκός Μ. Χατζηδάκης (Νεώτερα γιά τήν ἱστορία καί τήν τέχνη τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρά, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ' (1977-1979), σ. 174) σέ ὁμάδα τοιχογραφιῶν τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρά (1270-1285).

79. Μουτσόπουλος - Δημητροκάλλης, ὁ.π., εἰκ. 231, 233.

80. Ὁ.π., εἰκ. 315.

αιώνα, καί ξαναζωγραφίστηκαν. Ἔτσι, στό δόρειο τοῖχο εἰκονίζεται σέ ἐρυθρό ἄλογο ὁ ἅγιος Δημήτριος φονεύοντας ἀγένειο νέο μέ στρατιωτική στολή, προφανῶς τό Σκυλογιάννη⁸¹, ἐνῶ πίσω του, στά νῶτα τοῦ ζώου, κάθεται νέος ἄνδρας, γενειοφόρος, δεόμενος, μέ κόκκινο ποδήρη χιτῶνα καί στό κεφάλι μελανό κάλυμμα, ὅμοιο περίπου μέ ἐκεῖνο πού σήμερα φοροῦν οἱ κληρικοί. Ὁ ἄνθρωπος ἔχει σχεδιαστεῖ σέ κλίμακα πολύ μικρότερη ἀπό τόν ἅγιο.

Ὁ ἱερωμένος εἶναι πιθανότατα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κυπριανός, πού αἰχμαλωτίστηκε ἀπό τοὺς βαρβάρους κι ὕστερα ἐλευθερώθηκε θαυματουργικά ἀπό τόν ἅγιο. Ὅπως παρατηρεῖ ἡ Νανσικᾶ Θεοτοκά⁸², ὁ τύπος αὐτός ἀπαντᾷ συνήθως σέ εἰκόνες λαογραφικοῦ χαρακτήρα. Ἴσως ἀπό συμφυρμό μέ τό θαῦμα τῆς μεταφορᾶς τοῦ τυφλοῦ ἀπό τήν Ἀδριανούπολη ὁ Κυπριανός εἰκονίζεται καθισμένος στά νῶτα τοῦ ἀλόγου, ἐνῶ κατά τήν παράδοση ἀκολουθοῦσε τόν ἅγιο πεζός. Τό θαῦμα στήν εἰκονογραφία εἶναι σέ χρήση μόνο μετά τό 13ο αἰ. καί μάλιστα σάν παραλλαγή τοῦ βασικοῦ τύπου τοῦ Σκυλογιάννη⁸³.

Στό τέμπλο ἀριστερά παριστάνεται ὀρθιος μετωπικός ὁ Χρυσόστομος καί πλάι του ἔνθρονη, ὀλόσωμη ἡ Παναγία Βρεφοκρατοῦσα. Τό χέρι τοῦ τεχνίτη δέν εἶναι ὀλότελα ἀδόκιμο. Ὁ Ἰησοῦς μᾶλλον νεανίας παρὰ παιδί, στρέφει κατά τά τρία τέταρτα πρός τ' ἀριστερά καί κλίνει τό κεφάλι, ὅπως ἦδη σέ τοιχογραφία τοῦ παρεκκλησίου Ἅγιος Γεώργιος τῆς ἀγιορείτικης μονῆς τοῦ Ἁγίου Παύλου⁸⁴ καί σέ φορητή εἰκόνα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τοῦ κρητικοῦ ζωγράφου Ἀγγέλου⁸⁵. Παρόμοια στάση τοῦ Χριστοῦ μέ διάταξη ἀντίθετη (κεφαλή πρός τά δεξιά, πόδια πρός τ' ἀριστερά) παρατηρεῖται ἀπό τά βυζαντινά χρόνια (γύρω στό 1300) στήν ἀνέκδοτη Πλατυτέρα τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Ἀγόριανης Λακεδαίμονος.

Δεξιά τῆς θύρας τοῦ ἱεροῦ ἔχει ζωγραφιστεῖ ὁ Χριστός ἔνθρονος. Στό ἀριστερό ἀκρωτήριο τοῦ θρόνου ἀετός καί στό ἄλλο προτομή ἀγγέλου, σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν Ἰωάννη καί Ματθαίου. Τά σύμβολα τῶν ἄλλων εὐαγγελιστῶν θά εἰκονίζονταν χαμηλά, ἐκεῖ πού ἡ τοιχογραφία ἔχει ἐπιχρυστεῖ μέ ἀσβέστη. Κοντά στό Χριστό ὀλόσωμος ὁ Πρόδρομος καί στό νότιο τοῖχο ὀρθιοι μετωπικοί οἱ ἅγιοι Νικόλαος καί Παντελεήμων (Εἰκ. 33).

Οἱ μεταβυζαντινές τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀκολουθοῦν τήν

81. Ν. Θεοτοκά, Ὁ εἰκονογραφικός τύπος τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στρατιωτικοῦ καί ἐπίπλου καί οἱ σχετικές παραδόσεις τῶν θαυμάτων, Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, Α', Ἀθήναι 1955, σ. 484.

82. Ὁ.π., σ. 487.

83. Ὁ.π.

84. G. Millet, Monuments de l'Athos, I. Les peintures, Paris 1927, πίν. 190₃.

85. Ἀ. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετά τήν ἄλωσιν, Ἀθήναι 1957, πίν. 46₁.

Είκ. 32. "Άγιος Άθανάσιος στό Γεράκι.
"Ο άγιος Θεράπων, λεπτομέρεια.

Είκ. 33. "Άγιος Δημήτριος Κροκεών. "Ο ά-
γιος Παντελεήμων (18ου αϊ.).

τεχνική τών φορητών εικόνων. "Ο άγιος Παντελεήμων μπορεί νά συγκριθεῖ μέ τόν άρχάγγελο Μιχαήλ τής Παναγίας στό Θίτι (1763)⁸⁶ καί άλλες τοιχογραφίες τοῦ 18ου αἰ., ὅπως ἡ Παναγία ἡ "Οξία "Αντίλυψις καί ἡ άγία Παρασκευή τοῦ "Αγίου "Αθανασίου⁸⁷ καί ἡ Παναγία του τέμπλου τοῦ Προφήτη "Ηλία στό Κορωπί⁸⁸.

"Αθήνα

N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

86. Χ. Μπούρας - "Α. Καλογεροπούλου - Ρ. "Ανδρεάδη, "Εκκλησίες τής "Αττικής, "Αθήνα 1969, εἰκ. 88 καί σ. 89.

87. "Ο.π., εἰκ. 22 καί 34 καί σ. 12.

88. "Ο.π., εἰκ. 68 καί σ. 17.

RÉSUMÉ

A PROPOS DES PEINTURES MURALES
DE SAINT-DÉMÉTRIUS A KROKÉAI (1286)

Dans le bourg de Lacédémone Krokéai, est conservée l'église à toit cruciforme de Saint-Démétrius (dimensions 7,37×4,73 m), appartenant à la catégorie A1 selon la classification de An. Orlandos (Fig. 3-4). Construite en pierres brutes, avec des morceaux de briques et un enduit à la chaux, il possède des ornements en terre cuite, surtout des rangées de losanges formées de tuiles.

L'église a été restaurée par le Service Archéologique de Mistra.

Les fenêtres, peu nombreuses, sont bilobées. Le monument a été construit et décoré de fresques selon une inscription, en 1286. Les peintures murales remontent à deux époques. Parmi les plus anciennes (1286), toutes ne sont pas faciles à discerner. Dans l'abside se trouve le Mélismos, dans le sanctuaire des saints, évêques et diacres, dans le naos en haut des scènes de «Douze fêtes», sur la voûte en b. transversale des représentations également tirées de la légende de Saint Démétrius et en bas, toujours dans le naos, peints sur pied ou à cheval, des Saints de grandes dimensions et la Mise en Croix (Sud de l'unique porte occidentale).

Sur l'arc du baldaquin, au dessus de la table d'autel du Mélismos, est représenté un tissu enroulé. Les hiérarques, comparés à ceux des églises du bourg Géraki en Laconie, aident à l'identification ou à la datation plus précise des seconds.

La Sainte Vierge de l'Annonciation (Fig. 28,30) rappelle un ange de Saint-Nicolas à Géraki. Dans les Rameaux sont représentés six enfants. Dans la Mise en Croix est prise en compte une limitation du nombre des personnages de la scène, comme dans d'autres églises en Laconie. Dans la Descente de Croix l'attitude de Jean le Théologien est inhabituelle (influence occidentale?) et dans la Descente aux Limbes il en est de même pour l'ange suppliant. Les peintures murales de la première couche de Saint-Démétrius à Krokéai sont d'un caractère provincial et presque populaire avec des survivances de la peinture tardo-Comnène.

Les peintures murales de Palio-Monásterio à Vrontama en Laconie (1201) semblent avoir influencé le peintre de Saint-Démétrius.

Les peintures murales de la couche la plus récente (Saint Démétrius à cheval tuant Skylogianni, Saint Jean Chrysostome debout, Vierge à l'Enfant et Christ trônant, Saint Jean Baptiste, Saint Nicolas et Saint Pantéléimon (Fig. 33) peuvent être datées du XVIIIe siècle.

N. B. DRANDAKIS